

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

*Hız. Peygamberin Hadislerinde İslam Medeniyetini Ayakta
Tutan Temel Dinamikler*

*The Basic Dynamics That Sustained Islamic Civilization In
the Hadiths of The Prophet Muhammad*

Abdulaziz KIRANŞAL *

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi / Received:	04.10.2023
Kabul Tarihi / Accepted:	20.10.2023
Yayın Tarihi / Published:	2023
Yayın Sezonu / Pub Date Season:	Ekim/October
Cilt / Volume: 1 • Sayı / Issue: 3 • Sayfa / Pages: 110-139	

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az üç hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği intihal raporu alınarak teyit edildi.
This article has been reviewed by at least three referees. It was confirmed by receiving a plagiarism report that the article did not contain plagiarism.

Yayın Hakkı / Copyright©

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Tüm hakları saklıdır.
Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Theology, Erzincan, Turkey. All rights reserved.

Etik Beyan

Bu çalışma, yazarın “İslam Medeniyetine Kaynaklık Etmesi Bağlamında Hadis ve Sünnet” isimli doktora tezi esas alınarak oluşturulmuştur.

* Dr., Araştırmacı Yazar, (Orcid ID: 0009-0009-0642-8423)

Öz

İslam toplumları tarafından büyük bir ciddiyetle ve özel ilmi yöntemlerle yazıya geçirilip, muhafaza edilen hadisler, İslam medeniyetinin, başta varlık, bilgi ve değer tasavvuru olmak üzere her alandaki düşünce ve davranış biçimlerini derinden etkilemiştir. Bu durum, hadis ve sünnetin Müslümanların kurduğu medeniyette hayatın en ince ayrıntılarına kadar oldukça belirleyici bir rol oynamasına vesile olmuştur. İslam medeniyetine mensup fertleri ahlaka, adalete, merhamete ve birbirlerinin haklarını gözetmeye sevk eden inanç değerlerini içeren hadisler, manevi bir iç denetim mekanizması gibi toplumun kendi kendini muhasebe etmesini sağlayacak toplumsal ilkeler üretilmesini sağlamıştır. Böylece ilahi vahyin himayesinde ve Hz. Peygamberin hadislerinin rehberliğinde oluşan İslam medeniyetinin temelleri, tüm insanlık için evrensel prensipler içeren ilkeler doğrultusunda atılmıştır. Bu ilkeler aynı zamanda kurulan medeniyetin tarih boyunca devamını sağlayacak ve onu muhafaza edecek birtakım dinamikler de üretmiştir. Emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker, dünyevileşmenin önlenmesi, diğer milletlerle benzeşmenin yasaklanması ve ahlaki çöküntüye yol açacak sebeplerin giderilmesi bu temel dinamiklerden bazılarıdır.

Anahtar kelimeler

Din, Hadis, Medeniyet

Abstract

The hadiths, which were written down and preserved by Islamic societies with great seriousness and with special scientific methods, have deeply influenced the ways of thinking and behaving of Islamic civilization in every field, especially in the conception of existence, knowledge and value. This situation has led to the fact that hadith and sunnah have played a very decisive role in the civilization established by Muslims, down to the smallest details of life. The hadiths, which contain the values of faith that encourage the members of the Islamic civilization to morality, justice, mercy and to observe each other's rights, have enabled the production of social principles that will enable the society to account for itself, such as a spiritual internal control mechanism. Thus, the foundations of Islamic civilization, which was formed under the auspices of divine revelation and guided by the hadiths of the Prophet, were laid in line with principles that included universal principles for all humanity. These principles have also produced a number of dynamics that will ensure the continuation of the established civilization throughout history and preserve it. Some of these basic dynamics are *al-amru bi-l-ma'rūfī wa-n-nahyu 'ani-l-munkari*, the prevention of secularization, the prohibition of similarity with other nations, and the elimination of the causes that will lead to moral collapse.

Keywords

Religion, Hadith, Civilization

Giriş

Hadis metinleri, Kur'an'dan sonra varlık, bilgi ve değerler sistemi açısından İslam medeniyetine kaynaklık eden kurucu metinler olma özelliğine haizdir. Bu özelliklerinin yanında medeniyeti oluşturan fertler ve toplumlar için yeni bir değerler sistemi ve dünya görüşü de sunmaktadır. Bu bağlamda İslam dini bir yandan yeni bir din olarak yeryüzüne yayılırken bir yandan da Kur'an'dan sonra hadis metinlerinin de katkısıyla medeniyet inşa edici bir unsur olarak büyümüştür. İslam dininin getirdiği inanç sistemini kabul eden toplumlar, aynı zamanda da sosyal hayat, ahlak ve hukuk gibi birçok alanda bu dinin öngördüğü medeniyet değerlerinin şekillendirdiği toplumlar haline gelmiştir.¹ Bu nedenle Müslümanlar tarihi boyunca farklı bölgelerde ve farklı zaman dilimlerinde bağımsız medeniyetler inşa etmiş olsalar da, bu medeniyetlerin temel değerleri ve ana karakteristikleri büyük ölçüde benzerlikler taşımıştır. Batıda, doğuda, Avrupa'da veya Asya'da olsun, bu medeniyetler, temel özellikleri açısından her zaman aynı referans noktalarını paylaşmışlardır.² Bu referans noktaları, medeniyetler için evrensel ilkeler haline gelmiştir. İşte bu temel referanslar, Kur'an'la birlikte Hz. Peygamber'in hadisleridir.³ Hz. Peygamberin hadisleri, İslam medeniyeti açısından ana kuruluş ilkelerini içermekle birlikte, aynı zamanda medeniyetlerin çökmesine yol açabilecek tehlikeleri önlemek için bazı tedbirleri de içermektedir. Bu tedbirler arasında iyiyi teşvik etme, kötülükten kaçınma, taklitçilikten sakınma, ahlaki çöküşün önlenmesi ve adaletsizlik ve israfın yasaklanması gibi önemli prensipler bulunur.

1. Emr-i bi'l-ma'rûf Nehy-i ani'l-münker

Medeniyetlerin sürdürülebilirliği ve geleceğe sağlıklı bir şekilde ilerlemesi için en hayati faktörlerden birisi, bu medeniyeti oluşturan bireylerin yaşadıkları toplumda meydana gelen olumsuzluklara, yanlışlara ve kötülüklerle karşı hassasiyet ve farkındalık içinde olmalarıdır. Çünkü bu hassasiyet, medeniyeti var eden değerlerin korunması için en önemli şartlardan birisidir. Medeniyete mensup fertlerin kötülükler karşısındaki duyarlılıkları, toplumun kendi değerlerini muhafaza etmesini sağlayan bir denetim sistemi ve toplumsal ilkeler manzumesi üretir.

İşte bu ilkelerden birisi de İslam toplumları içerisinde iyiliğin yaygınlaştırılmasını kötülüğün ise engellenmesini sağlayan emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesidir.⁴ Bu

¹ Özcan, Hıdır, *Hadis, Sünnet, Kültür İlişkisi*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2022, s. 252.

² Hıdır, *Hadis, Sünnet, Kültür İlişkisi*, s. 252.

³ Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis-Sünnet Üzerine Tartışmalar ve Değerlendirmeler*, M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 175-176.

⁴ Yiğit, Sema, El-Emru Bi'l-Ma'rûf Ve'n-Nehyü Ani'l-Münker Âyetlerinin Kronolojik (Nüzûl Zamanı ve Nüzûl Sebepleri Yönünden) İncelemesi, *Diyanet İlmî Dergi* 58, 2022, s. 61.

ilkenin barındırdığı kavramlardan olan *ma'ruf* kavramı, insan fitratına uygun olmanın yanında akla, vidana ve şeriatın emirlerine uygun olan ve huzur ve mutluluk üreten şey olarak tanımlanmıştır. *Münker* ise, şeriat tarafından kötü olarak nitelendirilen, akla, vicdana ve insan fitratına aykırı olan, yani maruf kavramının tam zıddı olarak ifade edilmiştir.⁵ Kadı Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) tanımıyla *ma'ruf*, güzel ve iyi olduğu bilinen iş ve faaliyetler iken; *münker*, o işi gerçekleştirenin işin çirkinliğinden ve kötülüğünden bilgi sahibi olduğu şeydir.⁶ et-Tîbî'ye (ö. 743/1343) göre ise *ma'ruf*, Allah'a nasıl itaat edileceğini bilmek ve bilinen şeyi uygulamak, bu bilgi gereğince insanlara davranışlarda güzel ahlakı esas edinmek ve iyi muamelede bulunmaktır. *Münker* ise tüm bu anlatılan şeylerin tam tersi yani zıddıdır.⁷ İmam Mâturîdî (ö. 333/944) toplumda iyiliğin hâkim olmasına katkı sunan sadaka vermek ve insanlara güzel söz söylemek gibi tüm davranışların tamamını *mar'uf* kavramının kapsamı içine alarak bu kavramı akıl tarafından iyi görülen ve kabullenilen şeyler, *münker* kavramını ise aklın kötülüğünden dolayı aklın reddettiği işler olarak tarif etmiştir.⁸ İşte bu iki kavramın anlam kazandırdığı emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker insanın hayrına olan her iyiliği emretmek ve insanın zararına olan her kötülükten de menetmek anlamına gelir. Hz. Peygamber'in gönderildiği cahiliye toplumunda, bu kavramlar asabiyet düşüncesi bağlamında yorumlanırken, Hz. Peygamber'in oluşturduğu İslam toplumunda bu kavramlar, dinin emirleri doğrultusunda anlam kazanmıştır.⁹ Böylece *ma'ruf*, Allah'ın ve peygamberin iyi olarak tarif ettiği ve yapılmasını emrettiği şey olarak anlaşılırken, *münker* ise Allah'ın ve peygamberin yasakladığı her şey olarak anlamını bulmuştur.¹⁰

Kur'an'da "İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir."¹¹ âyetiyle emredilen emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesi, aynı zamanda peygamberlerin icra etmekle sorumlu oldukları vazifelerden birisidir.¹² Bu ilke, İslam medeniyetini oluşturan fertlerin ve toplumların medeniyetlerini bir çöküşe sürükleyebilecek kötülüklerle karşı bir aktif bilinç inşa etmelerini

⁵ Gazzâlî, Ebû Hâmid Muḥammed b. Muḥammed, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn* (nşr.), I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, II, s. 306, 391.

⁶ Kadı Abdülcebbar, Ebû'l-Hasen b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedânî, *Şerhu'l-Uşûli'l-ḥamse*, thk. Abdülkerîm Osman, 3. Baskı (Mektebetü Vehbe, Kahire, 1416/1996), s. 141.

⁷ Tîbî, Ebû Muḥammed Huseyn b. Abdullâh, *Şerhu't-Tîbî alâ Mişkâti'l-Mesâbih*, nşr. Abdullâhid Hindâvî (I-XIII, 1417/1997), X, 3259.

⁸ Mâturîdî, Ebû Mansûr Muḥammed b. Muḥammed, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne* (nşr. MecdiBâsellûm), I-X (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1426/2005), II, s. 251.

⁹ Taberi, Ebu Cafer İbn Cerir Muḥammed b. Cerir b. Yezid, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili'Âyi'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed Muḥammed Şakir), Müessesetü'r-Risale, 2000, VII, s.105, 91.

¹⁰ Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-ḥamse*, s. 745.

¹¹ Ali İmran, 3/104.

¹² Kurtubî, Ebû Abdullâh Muḥammed b. Ahmed el-Ḥazrecî, *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'ân* (nşr. HişâmSemîr el-Buḥârî), Dâru'Âlemi'l-Kutub, Riyad 1423/2003, 4/47; İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülhalim, *el-Hisbe*, thk. Salih Osman el-Lihâm (Dâru'l-Osmaniyye, Dâr-u İbn Hazm, Beyrût, 1424/2004), s. 36.

ve ortak bir tavır sergilemelerini sağlamaktadır. Emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesi insan hayatının tamamını kuşatan özelliğiyle tüm fertlerin dünya ve ahiret mutluluğunu hedefler.¹³ Bu ilke bir yandan bireylerin haklarını ve hukuklarını muhafaza ettiği gibi bir yandan da toplumlar için huzur, barış ve düzenin korunmasını sağlayacak temel davranış modelleri içerir.¹⁴ Emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker vazifesi, Kur'an'da mü'minlerin başlıca görevleri arasında sayılmış,¹⁵ bu görevin terkedilmesi ise bir münafıklık özelliği olarak zikredilmiştir.¹⁶

Emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesi, İslam medeniyetinin ahlaki normlarına dayalı bir toplumsal idare ve düzenlemeyi temsil eder vetoplumların ve medeniyetlerin ana yapısını muhafaza eden bir iç dinamik işlevi görür.¹⁷ Bu nedenle İbn Hazm (ö. 456/1064) emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesini dinin üzerine inşa edildiği ve İslam toplumlarının asla ihmal etmemesi gereken bir görev olarak tanımlar.¹⁸ İslam toplumunun kuruluş döneminden itibaren etkisini gösteren bu ilke, yeni kurulan toplumsal düzenin korunması ve sağlıklı bir şekilde sürdürülmesi açısından oldukça önemli bir vazife icra etmiştir.¹⁹ Hiz. Peygamber, bu ilkeyi toplumda yerleştirirken özellikle aralarında kötülüklerin yayılmasına müsaade eden geçmiş kavimlerin yaşadıkları krizlere ve karşılaştıkları ibret verici sonuçlara sıkça vurgu yapmıştır.²⁰

Nitekim Gazzâlî, peygamberler yeryüzüne gönderilirken onlara yüklenen görevler hakkında bilgi verirken *emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker* prensibini de bu görevler arasında saymış ve bu vazifenin terkedilmesinin memleketleri yok edebilecek krizlere ve buhranlara yol açabileceğini belirtmiştir.²¹ Gazzâlî'ye göre bu vazifenin yapılan işin yanlış olduğunun açıkça anlatılması ve nasihatle başlayıp, kötülüğü tamamen ortadan kaldıracak düzeyde sert tedbirlerin alınması merhalesine kadar devam edebilir.²² İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ise Gazzâlî gibi bu vazifeyi peygamberlerin ana gönderiliş sebepleri

¹³ Bkz: Yiğit, Sema, el-Emru bi'l-ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-münker Âyetlerinin Kronolojik (Nüzûl Zamanı ve Nüzûl Sebepleri Yönünden) İncelemesi, 64-94.

¹⁴ Polater Kadir, Kur'an Açısından Hürriyetler ve Marufu Emretme Prensibi, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl 9, Sayı, 25, Güz 2005, s. 147.

¹⁵ el-Hac, 22/41; et-Tevbe, 9/71.

¹⁶ et-Tevbe, 9/67.

¹⁷ Şahinalp, Hacer, Değişim Ve Dönüşümün Dinamiği Olarak Emir Bi'l-Ma'Rûf Nehiy 'Ani'l-Münker, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 26, Sayı 44, Temmuz-Aralık 2020, s. 242-264.

¹⁸ İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Aḥmed el-Endelusî, *el-Faṣl fî'l-Milel ve'l-'Ehvâ'i ve'n-Nihâl* nşr. (Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire), s. 132.

¹⁹ Marshall G. S. Hudgson, *İslâm'ın Serüveni*, çev. İzzet Akyol (İstanbul: Yenişafak Yayınları, 1995), 1/277.

²⁰ Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, s. 1223-1608, Haz. Sâlih b. Abdulazîz (Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000), Melâhim, 17; Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî, *Sünen-i Tirmizî*, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, s. 1629-2061, haz. Sâlih b. Abdulazîz (Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000), Tefsîru'l-Kur'ân, 5.

²¹ Gazzâlî, *İhyâ*, II, s. 306

²² Gazzâlî, *İhyâ*, II, s. 420-425.

arsında saymakla birlikte *emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker* ilkesini Kur'an'ın indirilişgayeleri arasında yer alabilecek düzeyde önemli bir ilke olarak zikreder.²³ *Emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker* ilkesini oluşturan kavramlardan biri olan iyilik, Hz. Peygamber tarafından “Gönlün huzurla kabul ettiği şey”²⁴ kötülük; ise “insanlar fetva verseler dahi, gönlün kabul etmediği şey”²⁵ olarak tarif edilmiştir. İnsanların yaptıkları iyilikler karşılığında on mislinden yedi yüz misline kadar sevap kazanabileceklerini, işledikleri her bir kötülüğün karşılığının ise yalnızca bir günah olacağını haber veren²⁶ Hz. Peygamber, iyiliklere vesile olanların vesile oldukları ölçüde kötülüklerle vesile olanların ise yine aynı ölçüde sevap ya da günahamuhatap olacağını da bildirmiştir.²⁷ Hz. Peygamber tüm bu uyarı ve tavsiyeleriyle günahlara karşı sürekli teyakkuz halinde olan, iyiliklerin ise sürekli yaygınlaştığı bir toplum inşa etmeyi hedeflemiştir. “Benim ve sizin durumunuz, (gece) yaktığı ateşe üşüşen böceklerle pervanelere engel olmaya çalışan adamın durumuna benzer. Ben sizi ateşten korumak için kuşaklarınızdan tutuyorum, siz ise benim elimden kaçıp ateşe girmeye çalışıyorsunuz.”²⁸ Buyurarak emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker vazifesi konusunda ne kadar hassas ve gayretli olduğunu beyan etmiştir. “Sizden kim bir kötülük görürse onu eliyle değiştirmeye/düzeltilmeye çalışsın; eğer buna gücü yetmezse diliyle değiştirmeye/düzeltilmeye çalışsın; buna da gücü yetmezse kalbiyle buğzetsin/nefret etsin. İşte bu da imanın en alt derecesidir.”²⁹ buyuran Hz. Peygamber, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker vazifesini imanla ilişkili bir şekilde zikrederek, iyiliği emretme ve kötülüğü menetme sorumluluğunu İslam toplumunun iman gereği olan bir sorumluluk olarak tarif etmiştir.³⁰

Emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker sorumluluğun ihmal edilmesi, kötülüklerin yaygınlaşmasına, hak ihlallerinin artmasına ve tüm bunlarla birlikte zulmün ortaya çıkmasına sebebiyet verecektir.³¹ Zulüm ise “Sadece içinizden zulmedenlere dokunmakla kalmayacak olan fitneden sakının ve bilin ki Allah'ın cezası şiddetlidir.”³² Ayetinde belirtildiği gibi sonuçları açısından sadece zulmedenleri değil o toplumun bütünü kapsayacaktır. Bu bağlamda Hz. Peygamber, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker

²³ İbni Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekir, *et-Turuku'l-hükmiyyefi'sSiyâseti's-şer'iyye*, thk. Nâyif b. Ahmed el-Hamed, Mekke, Dâru Âlemu'l-Fevaid, 1428, II, s. 622.

²⁴ Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl, *Sünen-i Dârimî*, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, Haz. Sâlih b. Abdulazîz (Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000), Büyü', 2.

²⁵ Dârimî, Büyü', 2.

²⁶ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi, *Sahîh-i Buhârî*, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, s. 1-631 Haz. Sâlih b. Abdulazîz (Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000), İmân, 31.

²⁷ Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîh-i Müslim*, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, s. 673-1202 haz. Sâlih b. Abdulazîz (Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000), Zekât, 69.

²⁸ Müslim, Fedâil, 19.

²⁹ Müslim, İmân, 78.

³⁰ Şahinalp, Değişim Ve Dönüşümün Dinamiği Olarak Emir Bi'l-Ma'Rûf Nehiy 'Ani'l-Münker, s. 248.

³¹ Polater, Kur'an Açısından Hürriyetler ve Marufu Emretme Prensibi, s. 158.

³² Enfal, 8/25.

sorumluluğunu ihmal etmenin aslında medeniyetlerin suçu öneme mekanizmasının işlevsiz hale gelmesi³³ ve bu nedenle milletlerin helakine ve o milletlerin oluşturdukları medeniyetlerin yıkılmasına yol açacak nedenler arasında zikrederek şöyle buyurmuştur. “(Benî İsrâil halkı) kötülük yapan birini görünce: Ey filan Allah’tan kork ve bu yaptığından vazgeç! Çünkü bunu yapmak sana helâl değil!” diye uyarırlardı. Ertesi gün o adamı aynı vaziyette gördüklerinde onunla yiyip içebilmek ve yanında oturabilmek için bir daha ikaz etmezlerdi. İşte o zaman Allah onların kalplerini birbirine benzetti. İsrâiloğulları’ndan kâfir olanlar, Dâvûd ve Meryem oğlu İsrâ diliyle lânetlenmişlerdir. Çünkü onlar isyan etmişlerdi ve sınırı aşıyorlardı. İşledikleri kötülükten birbirlerini vazgeçirmeye çalışmıyorlardı. Yaptıkları ne fena idi!³⁴ Dikkat edin! Ya siz de birbirinize iyilikleri tavsiye eder, kötülüklerden sakındırır, zâlimin zulmüne mânî olursunuz yâhut Allah kalplerinizi birbirine benzetir.”³⁵ Böylece kötülüklerle karşı aktif ve etkin bir tavır sergilemenin medeniyetlerin varlığını muhafaza eden temel faktörlerden olduğuna vurgu yapan Hz. Peygamber, Nu’mân b. Beşîr’in rivayet ettiği başka bir hadisinde de şöyle buyurmuştur; “Allah’ın çizdiği sınırları aşmayarak orada duranlarla bu sınırları aşip ihlâl edenler, bir gemiye binmek üzere kur’a çeken topluluğa benzerler. Onlardan bir kısmı geminin üst katına, bir kısmı da alt katına yerleşmişlerdi. Alt kattakiler su almak istediklerinde üst kattakilerin yanından geçiyorlardı. Alt katta oturanlar: ‘Hissemize düşen yerden bir delik açsak, üst katımızda oturanlara eziyet vermemiş oluruz’ dediler. Şayet üstte oturanlar, bu isteklerini yerine getirmek için alttakileri serbest bırakırlarsa, hepsi birlikte batar helâk olurlar. Eğer bunu önlerlerse hem kendileri kurtulur, hem de onları kurtarmış olurlar.”³⁶ Toplumlara muhataplarının anlayabileceği bir üslupla bir gemi örneğine benzeten Hz. Peygamber, içlerinde işlenen kötülüklerle karşı emr-i bi’l-ma’rûf nehy-i ani’l-münker sorumluluğunu terk eden toplumların tıpkı geminin battığı gibi toplumsal çöküş yaşayacaklarını ve ortaya çıkan felaketin sonucundan toplumun tüm fertlerinin etkileneceğini ifade etmiştir. Tüm bu hadisleriyle emr-i bi’l-ma’rûf nehy-i ani’l-münker sorumluluğunu yeni kurulan İslam toplumunun öncelikli esaslarından birisi olarak yerleştirmeyi gaye edinen Hz. Peygamber, “İyiliği emredip kötülükten menetmeyen bizden değildir.”³⁷ buyurarak iyiliği emretme ve kötülükten menetme vazifesinin İslam toplumuna mensubiyetin temel şartlarından birisi olarak zikretmiştir. Bu bağlamda “Sizden biriniz Müslüman kardeşinden bir nasihat istediğinde, kardeşi ona nasihat etsin!”³⁸ buyurarak fertler arası münasebetlerin iyiliği hâkim kılma ve kötülüğe son verme temelinde

³³ Çınar, Bayram, İslam İnanç Ekollerinde “Emr-i Bi’l- Ma’ruf ve Nehyi Ani’l-Münker”, *Van İlahiyat Dergisi*, 8/13, Aralık 2020. s. 264.

³⁴ Mâide, 5/78.

³⁵ Ebû Dâvûd, Melâhim, 17; Tirmizî, Tefsîru’l-Kur’ân, 5.

³⁶ Buhârî, Şirket, 6.

³⁷ Tirmizî, Birr, 15

³⁸ Aḥmed b. Ḥanbel, Ebû ‘Abdullâh Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥanbeleş-Şeybânî, *el-Müsned* (nşr. Ebû’l-Mu’âfi en-Nûrî), I-VI, Âlemu’l-Kutub, Beyrut 1419/1998, III, 418; Buhârî, Büyû’, 68.

şekillenmesi gerektiğine vurgu yapmış,çarşıda, pazarda ve yollarda bile şahit olunan kötülöklere karşı sürekli emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker görevini yerine getirilmesi gerektiğini bildirmiş³⁹ bu sorumluluğu hakkıyla ifa edenlerin sadaka sevabına nail olacağını haber vermiş,⁴⁰ bu şekilde bir iyiliğe vesile olanların o iyilikten bir pay elde edeceklerini müjdelemiş,⁴¹ emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker sorumluluğunu ihmal edenlerin ise dualarının bile kabul olunamama tehlikesiyle karşı karşıya kalabilecekleri hususunda uyarmıştır.⁴²

Adeta toplumları çöküşe sürükleyebilecek krizler için bir erken uyarı mekanizması görevi ifa eden emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker sorumluluğunun önemini açıkça gösteren örneklerden birisi deEvs ve Hazreç kabileleri arasında patlak veren krizin çözümüdür. Evs ve Hazrec'denbazı guruplar, Şâsb. Kays'ın⁴³ yönlendirdiği bir Yahudi'nin kışkırtması sonucunda neredeyse savaşıñ eşiğine gelmişti.⁴⁴ Böyle bir savaş ve kargaşanın vuku bulması henüz kuruluş aşamasında olan yeni medeniyetin büyük yaralar almasına sebebiyet verebilirdi. Bu büyük tehlikeyi haber alan Hz. Peygamber, derhal olay yerine gitmiş ve oradakilere “Ey Müslümanlar! Bu durumunuz nedir? Ben sizin içinizdeyken yeniden cahiliye davasına mı (kabilecilik) döneceksiniz? Allah cahiliyenin her türlü âdetinin kökünü kesip, size İslam'ı ikram edip, hidayete erdirdikten ve sizi küfürden çıkarıp arazınızı ıslah ettikten sonra eskisi gibi yeniden küfre mi döneceksiniz?”⁴⁵ şeklinde buyurarak emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker vazifesi çerçevesinde yaşanabilecek olumsuzluklara daha başlamadan son vermiştir. Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) Hz. Peygamber'in yaptığı bu hızlı müdahaleyi anlatırken, “O gün Allah Rasûlü'nün gelip bizi bu halde görmesi gerçekten de hiç istemeyeceğimiz bir şeydi. Ama gelip bizlere elini uzattı ve bu olayı bitirerek bizleri durdurdu. Allah da aramızı ıslah etti. (Bu nedenle) o olay esnasında kimse bizim için Allah Rasûlü'den daha sevgili olamazdı. Bu kadar çirkin başlayıp da sonu bu kadar güzel biten bir gün görmedim”⁴⁶ demiştir. Hz. Peygamber'in bu tavrı, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-

³⁹ Müslim, Libâs, 114.

⁴⁰ Müslim, Zekât, 53.

⁴¹ Tirmizî, İlim, 14; İbn Hanbel, V, 357.

⁴² İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muḥammed b. Yezîdel-Ḳazvîni, *es-Sünen* (nşr. Şu'ayb el-'Arna'ût, 'ÂdilMurşid, Muḥammed Kâmil Karabelli, 'Abdullaṭif Ḥarezûllâh), I-V (Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 2009), Fiten, 20.

⁴³ Ṭaberî, *Câmi'u'l-Beyân*, VI, s. 55.

⁴⁴ İbn Hişâm, Ebû Muḥammed Abdulmelik b. Hişâmel-Ḥimyerî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, nşr. Muştafâ es-Sakḳâ vdğr. (Mektebetu Muştafâ el-Bâbî'l-Ḥalebi, Mısır 1375/1955), I, s. 555.

⁴⁵ Vâhidî, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Aḥmed b. Muḥammed b. Alî en-Nisâbüri, *Esbâbu'n-Nuzûl* (nşr. 'İsâm b. Abdilmuḥsinel-Ḥumeydân), Dâru'l-İslâh, 1412/1992, s. 117;İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I, 556; İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Muḥammed el-Cezerî, *Usdu'l-Ġâbe fî Ma'rifeti's-Şahâbe* (nşr. 'Âdil Aḥmed er-Rufâ'î), I-VIII, Dâru İḥyâ'it-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut 1996; I, 224; Salebî, Ebu İshak Ahmed, *el-Keşfve'l-Beyan*, thk: Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrût: Dâru'lhyai't-Türâsi'l-'Arabî, 2002, *el-Keşfve'l-beyân*),III, 159.

⁴⁶ Vâhidî, *Esbâbu'n-Nuzûl*, s. 117-118.

münker sorumluluğunun toplumlar ve medeniyetler açısından önemini bir kez daha ortaya koymuştur.

Ferdi ve toplumsal huzur, barış ve kurtuluşun ancak kötülöklere ve zulömlere karşı aktif bir tavır almakla mümkün olabileceğine işaret eden Hz. Peygamber, “Hayır! Hayır! Zalimin zulmünü önlemedikçe size de kurtuluş yoktur!”⁴⁷ buyurarak iyiliği emretme ve kötölükten menetme sorumluluğuna dikkat çekmiş, gördüğü zulüm ve haksızlıklara engel olmayanların yapılan bu işlere bir şekilde destek olmuş sayılacaklarını haber vermiştir.⁴⁸ Emr-i bi’l-ma’rûf nehy-i ani’l-münker sorumluluğunun aslında zalimlik yapanlar içinde bir kurtuluş kapısının olduğuna işaret eden Hz. Peygamber, “Zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım et.” şeklinde buyurmuştur. Orada bulunanlar zalime nasıl yardım edileceğini sorduklarında ise, “Onu (yani kardeşini) yaptığı zulümden uzaklaştırırsın veya onun yaptığı zulme engel olursun. İşte bu ona yardımdır.”⁴⁹ şeklinde buyurarak zalimin zulmünü önlemenin ona en büyük yardım olacağına vurgu yapmıştır.

Emr-i bi’l-ma’rûf nehy-i ani’l-münker sorumluluğu, bir açıdan da toplumların kendi kendini muhasebe etmesini sağlayan bir iç denetim dinamiğidir. Bu dinamik milletlerin bütün fertlerinin ötekini kötölüklerden alıkoyması ve iyiliklere teşvik etmesi zemininde işlevsellik kazanır. İslam inanç sisteminin inananların omuzlarına yüklediğı emr-i bi’l-ma’rûf nehy-i ani’l-münker vazifesi, İslam toplumlarını ve medeniyetini diğer toplum ve medeniyetlerden ayıran inanç kaynaklı en önemli özelliklerdendir.⁵⁰ İnsanların emr-i bi’l-ma’rûf nehy-i ani’l-münker sorumluluğunun bilincinde davranışlar sergilemesini isteyen Hz. Peygamber, “İnsanların en hayırlısı en fazla Kur’an okuyan, en takvalı olan, iyiliği en çok emredip kötölükten en fazla sakındıran ve akrabalarına en fazla ilgi gösterendir.”⁵¹ şeklinde buyurarak İslam toplumuna sık sık bu sorumluluğun faziletlerinden bahsetmiştir. Bu hadiste de görüldüğü gibi hayırlı ve iyi bir insan olmanın temel şartlarından birisinin de emr-i bi’l-ma’rûf nehy-i ani’l-münker vazifesini yerine getirmek olduğunu vurgulamıştır. Emredilmesi gereken ma’rufu kişinin ilk önce kendisinin uygulaması ve nehyedilmesi gereken münkerden de kişinin önce ilk kendisinin kaçınması gerektiğini hatırlatan Hz. Peygamber, “Kıyamet gününde bir kimse getirilecek ve cehenneme atılacaktır. Bağırsakları vücudundan dışarı çıkan bu adam, bir eşeğin değirmen taşının çevresinde döndüğü gibi sürekli bağırsaklarının etrafından dönecektir. Cehennemdekiler onun yanına gelip, sen insanlara

47 Tirmizî, Tefsiru’l-Kur’an, 5; İbn Mâce, Fiten, 20.

48 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 191; Hâkim, *Müstedrek*, VII, 2516 (IV/96).

49 Buhârî, İkrâh, 7; İbn Kurkûl, *Meâtali’u’l-Envâr’alâ Şihâhi’l-Âsâr* eserinde kardeşine yardım etmekten kastın mazlumsa onu desteklemek, zalimse zulmüne engel olmak, şeytana ve nefse karşı ona yardım etmek olduğunu söylemiştir; İbn Kurkûl, Ebû İshâkİbrâhîm b. Yûsuf b. İbrâhîm el-Vehrânî el-Ĥamzî, *Meâtali’u’l-Envâr’alâ Şihâhi’l-Âsâr*, I-VI (1433/2012), III, 308.

50 İbni Kayyim, *et-Turuku’l-Hükmiyyefi’s Siyâseti’ş-şer’iyye*, II s. 622.

51 İbn Mâce, Ticâret, 1.

iyiliği tavsiye edip, kötülüklerden menetmez miydin? diye sorarlar. Bunun üzerine o adam, ‘Evet. İyiliği emrederdim, fakat bunu kendim yapmazdım; kötülüklerden de insanları nehyederdim, bu kötülükleri kendim yapardım diyecektir.’⁵² buyurarak bu duruma işaret etmiş ve kişinin emr-i bi’l-ma’rûf nehy-i ani’l-münker vazifesine ilk önce kendisinden başlaması gerektiğini bildirmiştir. Nitekim kendisinden nasihat isteyen sahâbe Harmele b. Abdullah’a “Ma’rûfu yap ve münkerden sakın.”⁵³ buyurarak iyiliği tavsiye ve kötülükten menetme konusunda bu sorumluluğu yerine getirenlerin örnek davranışlar sergilemesi gerektiğini ifade etmiştir. Böylece Müslüman fertler hem kendi özel hayatlarında hem de yaşadıkları toplumdaki kötülüklerle karşı duyarlı fertlerin yetişmesini istemiştir. Bu bağlamda “Allah’ım! Beni, iyilik yaptıkları zaman sevinç duyan, kötülük yaptıkları zaman da bağışlanma dileyen kullarından eyle.”⁵⁴ buyurarak sergilediği davranışların iyi veya kötü olduğunun bilincinde olan ve yaptığı iyilikler için mutluluk ve huzur duyan, işlediği kötülükler hakkında ise üzüntü ve nedamet hisseden bir toplum inşa etmeyi hedeflemiştir.

Emr-i bi’l-ma’rûf nehy-i ani’l-münker vazifesi yalnızca bireysel bir sorumluluk olarak kalmamış, temelleri Hz. Peygamber dönemine kadar uzanan ve Hz. Ömer döneminde “Hisbe” isimlibir devlet organı halini alan yapının kurulmasına kaynaklık etmiştir.⁵⁵ Hz. Peygamber, kimi zaman çarşı ve pazarlarda insanlara nasihat ederek emr-i bi’l-ma’rûf nehy-i ani’l-münker sorumluluğunu yerine getiren bazı kimseleri görevlendirmiştir.⁵⁶ Örneğin bu görevleri yerine getirenlerin çarşı, pazar gibi kabalık yerlerde taşınan savaş aletlerini bir başkasına zarar vermeyecek şekilde taşınmasını, boş ve gereksiz söz söylenmemesini,⁵⁷ aldatma ve sahtekârlık yapılmamasını⁵⁸ ve yalan konuşulmamasını hatırlatmalarını istemiştir.⁵⁹ Konuyla ilgili olarak Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) “hisbe” teşkilatının İslam medeniyetinin en temel kamu organlarından birisi olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰

Tüm bunlardan sonra diyebiliriz ki, Kur’an âyetleriyle emredilen emr-i bi’l-ma’rûf nehy-i ani’l-münker vazifesi, Hz. Peygamber tarafından bizzat uygulanmış ve İslam toplumu tarafından uygulanması da emredilmiştir. Bu bağlamda bu vazife yalnızca peygambere ya da

⁵² Müslim, Zühd, 51.

⁵³ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. ‘Alî el-Hüsevcirdî, *Şuabü’l-îmân* (Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1410), VII, 501.

⁵⁴ İbn Mâce, Edeb, 57; İbn Hanbel, VI, 188

⁵⁵ Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseler Tarihi* (Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1999), s. 214; Kâtib Çelebi, Mustafâ b. Abdullâh Hâcî Hâlife, *Keşfu’z-Zunûn ‘an Esâmî’l-Kutubi’l-Funûn*, I-VI (Mektebetü’l-Muşennâ, Bağdad 1941), s. I, 1.

⁵⁶ İbn Abdilber, Ebû Omer Yûsuf b. ‘Abdullâh b. Muhammed b. Abdilberrel-Kurtubî, *el-İstî‘âb fi Ma’rifeti’l-Aşhâb* (nşr. ‘AlîMuhammedel-Becâvî), I-IV (Dâru’l-Cil, Beyrût 1413/1992, IV), 1953, s. 914.

⁵⁷ Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *Sünen-i Nesâî*, Mevsûatü’l-Hadis eş-Şerîf içinde, s. 2087-2453, Haz. Sâlih b. Abdülazîz (Dâru’s-Selâm, Arabistan), 2000, Eymân, 23.

⁵⁸ Müslim, İmân, 164.

⁵⁹ Nesâî, Eymân, 23.

⁶⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, I, 1.

kamu gücüne has bir vazife değil toplumun tüm fertlerinin titizlikle yerine getirmeleri gereken bir vazife olmuştur. Bu görev kurulan yeni toplumsal düzenin ve medeniyetin korunması ve muhafaza edilmesi için adeta bir iç denetim görevi görmüş ve İslam medeniyetinin değerlerinin ve yapısının geleceğe taşınması konusunda etkin ve aktif bir rol üstlenmiştir

2. Dünyevileşmenin Önlenmesi

Medeniyetler kendilerine has değerler sistemiyle varlıklarını devam ettirirler. Medeniyetlerin tarih sahnesinden silinmesinin en önemli sebeplerinden birisi de kendilerini var eden değerler sisteminden uzaklaşmalarıdır. İslam medeniyeti, Kur'an ve sünnet kaynaklığında inşa edilmiş bir değerler sistemine sahiptir. Doğal olarak bu medeniyette dünyaya ve dünyalıklara karşı bakış açısı da Kur'an ve sünnet kaynaklığında oluşmuştur. Bu bağlamda Kur'an, bireylerin sahip oldukları dünyalıkları ve servetleri içinde yaşadıkları toplumun hayrına kullanmalarını emreder⁶¹ ve bu şekilde bir davranışın en büyük ahiret yatırımlarından birisi olduğunu haber verir.⁶² Toplumların huzuru, barışı, refahı ve gelişmesi mal, servet ve dünyalıkların ancak bu şekilde kullanılmasıyla gerçekleşir.⁶³ Buna mukabil bu dünyevi imkânlar fertlere Allah'ı ve ahireti unutturursa dünyevileşme ve çöküş süreci başlar.⁶⁴ Dünyevileşme, ahiretle olan bağların zayıflaması sonucunda fertler nazarında bu dünya hayatının ve bu dünyaya ait olanın (maddi olanın) değerli ve öncelikli olarak kabul edilmesi,⁶⁵ kavramların inanca dair içeriklerinin tamamen boşaltılması ve hayatın buna göre biçimlendirilmesi olarak tarif edilebilir.⁶⁶ Kur'an'da toplumların dünyevileşmelerinin bir takım nedenleri üzerinde durulur. Örneğin cehalet,⁶⁷ kısa vadeli olan menfaati yani dünyayı tercih etmek,⁶⁸ dünya ve dünyalık nimetlerine aldanmak⁶⁹ gibi sebepler bunlardan bazılarıdır. Dünyevileşme olgusunun zihni temellerinin anlaşılması açısından Kur'an'da bahsi geçen en önemli örneklerden birisi Kârun kıssasıdır.⁷⁰ Kârun, Kur'an'da servetinin anahtarlarının ancak güçlü bir topluluk tarafından taşınabildiği, elindeki mal ve imkânlarla insanlara gösteriş yapmaya düşkün, sahip olduklarını kendi ilmi sayesinde kazandığını zanneden, dünyaya düşkün, kibirli ve tüm bunlardan dolayı da Allah tarafından helak edilen

61 el-Bakara, 2/215.

62 el-Haşr, 59/18.

63 en-Nahl, 16/112.

64 el-Kasas, 28/81.

65 Tekin, H. Vicdan, Aileyi de Toplumu da "Dini"leştiren Dünyevileşme, *Eskiyeni Dergisi*, Sayı 13, İlkbahar 2009, s. 84-85.

66 Özdenören, Rasim, "Dünyevileşme Üzerine Soruşturma" *Eskiyeni Dergisi*, sayı, 13 Yıl, 2009, s. 108-111.

67 en-Necm, 53/29-30.

68 el-Kıyâme, 75/20.

69 el-Fâtır, 35/5.

70 el-Kasas, 28/76-82.

bir karakter olarak anlatılır.⁷¹ Karun karakteri ile ilgili Kur'an'da öne çıkan bu özellikler, Kârûn'un değer yargılarının ve önceliklerinin dünya ve dünyalıklar zemininde şekillendiğine ortaya koyar.⁷² Bu durum tam bir dünyevileşme örneğidir. Zira dünyevileşme, dinin öngördüğü üretim ve tüketime dair ahlaki ilkeleri unutmak,yine bu konuda dinin koyduğu sınırları aşmak, dünyanın ve dünyalıkların çekiciliğine kapılarak bütün hedef, çaba ve gayreti dünyaya has kılmaktır.⁷³ Bunun sonucunda başta ahireti unutma ve kulluk görevini yerine getirmeme, lüks ve israfa dalma, gösteriş ve kibir içiren davranışlar sergileme, bencilce ve egoistçe bir hayat sürme gibi toplumları sosyal ve ahlaki çürüme ve çöküşe sürükleyen etkenler ortaya çıkmaktadır.⁷⁴

Hız. Peygamber yeni oluşan İslam toplumunun Kur'an'da bahsedilen helak sürecini yaşamaması için geçmiş kavimlerin ibretler barındıran kıssalarından sıkça bahsederek dünyevileşmeye karşı çeşitli uyarılarda bulunmuştur.⁷⁵ Bu konuda sahabelen Abdullah b. Amr, Hız. Peygamber'in bazen eski milletlerin kıssalarından bahsedip, toplumu bu kıssalardan ibret almaya davet ettiğini ve ancak farz namazların vakti geldiğinde ara verdiğini belirtmiştir.⁷⁶ Hız. Peygamber'in,kıssalarından bahsettiği⁷⁷ ve tarih sahnesinden silinip giden bu toplumların yaşadıkları en önemli sapmalardan birisi de dünyaya dalmak yani dünyevileşmektir.⁷⁸ Hız. Peygamberin dünyevileşmeye karşı yaptığı uyarılarıhadis kitaplarının zühd ve rekâik gibi bölümlerinde bulmak mümkündür. Örneğin "Buharî *Sahih*'inde 'Kitâbu'r-Rekâik', Müslim *Sahih*'inde 'Kitâbu'z-Zühd ve'r-Rekâik', Tirmizî *Sünen*'inde 'Kitâbu'z-Zühd', İbn Mâce *Sünen*'inde 'Kitâbu'z-Zühd', Dârimî *Sünen*'inde 'Kitâbu'r-Rikâk" bunlardan bazılarıdır.

Hız. Peygamber'in dünyevileşmeye dair hadislerinden en meşhurlarından birisi "Vehn hadisi" olarak bilinen hadistir. Hız. Peygamber bu hadisinde şöyle buyurmuştur: "Yemek yiyenlerin sofralarına (çanaklarına) birbirlerini çağırdıkları gibi, çeşitli ümmetlerin sizin aleyhinize birleşmeleri yaklaşmaktadır. Sahabelen biri "YâRasûlallah! Bu o gün (sayıca) az olacağımızdan mı olacak? diye sordu. Hız. Peygamber, "Hayır, aksine o gün (sayıca) çok olacaksınız. Fakat selin üzerindeki çerçöp gibi olacaksınız. Allah, düşmanınızın kalbinden sizin korkunuzu çekip alacak ve kalbinize "vehn" atacaktır." buyurdu. Sahabelen birisi "YâRasûlallah! "vehn" nedir?" diye sordu. Bunun üzerine Hız. Peygamber "dünya sevgisi ve

⁷¹ Kurtubî, *el-CamiuliAhkâmi'l-Kur'ân*, XIII, 309-310.

⁷² Buladı, Kerim, Sekülerleşme Ya Da Dünyevileşme Anaforunda İnsan (Kârûn Örneği), *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 3, Cilt 3, Sayı 2, Güz 2017, s. 44.

⁷³ Karacelil, Süleyman, *Büyük Tehlike: Dünyevileşme* (Nesil yayınları, İstanbul 2008), s. 11.

⁷⁴ Bkz: Buladı, Sekülerleşme Ya Da Dünyevileşme Anaforunda İnsan (Kârûn Örneği), s. 48-50.

⁷⁵ Ebû Dâvûd, *Büyû'* (İcâre), 64.

⁷⁶ Ebû Dâvûd, *İlim*, 11.

⁷⁷ Müslim, *Hudûd*, 9

⁷⁸ İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-ğâbe*, VI, 202.

ölüm korkusu.”⁷⁹ şeklinde buyurmuştur. Hiz. Peygamber bu hadisiyle dünyevileşen toplumların sayıları kalabalık olsa dahi tamamen dünyaya tutkun olmaları ve ölüm ve ahireti unutmaları nedeniyle yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaklarına işaret etmiştir. “Allah’a yemin ederim ki, sizin benden sonra Allah’a şirk koşmanızdan değil, dünya konusunda (dünyaya dalıp) birbirinizle didişip çekişmenizden korkarım.”⁸⁰ buyuran Hiz. Peygamber, İslam toplumunu bekleyen en büyük tehlikelerden birisinin dünyalıklar uğrunda yaşayacakları iç kargaşalar olduğuna işaret etmiştir. Başka bir hadisinde ise “Vallahi, ben sizin için fakirlikten korkmuyorum. Ancak ben, sizden önceki ümmetlerin önlerine dünyanın serilip onların dünya için yarıştıkları gibi, sizin de yarış etmenizden, dünyanın onları helâk ettiği gibi, sizi de helâk etmesinden korkuyorum.”⁸¹ buyurarak daha çok servet elde etme hırsıyla dünyaya tamah eden, haram ve helal hassasiyetlerini kaybeden toplumların dünyevileşerek sosyal bir çöküşe neden olabileceğine işaret etmiştir.⁸² el-Beydâvî (ö.685/1286) vehn hadisinde⁸³ bildirildiği gibi dünyaya dalan toplumların sayıları kalabalık olsa da hallerinin zayıf ve kavrayışlarının düşük olacağını ifade etmiştir.⁸⁴ Bu durum sosyal çözülme ve toplumsal çöküşün en önemli nedenlerindedir.

Dünya hayatına dair *tûl-i emel* sahibi olmak dünyevileşme olgusunun en görünür tezahürlerinden birisidir. *Tûl-i emel* insan ömrünü aşacak düzeyde dünyalık planlar ve uzun vadeli umutlar beslemek ve bu nedenle ahireti unutmaktır.⁸⁵ Hiz. Peygamber “Yaşlının bütün bedeni kuvvetleri azalsa da gönlünde dünyaya karşı olan sevgi ve uzun emeller hep genç kalır.”⁸⁶ buyurarak bu duruma işaret etmiştir. İbnü'l-Cevzi (ö. 597 /1201), *tûl-i emel*’in salih amel işleyenler ve bu nedenle sürekli hayırlı işlerin peşinde koşanlar haricindeki insanlar için kesinlikle hayırlı olmadığını belirtirken⁸⁷ Gazzâli, *tûl-i emel*’in bilgisizlik ve cahillikten kaynaklandığını söylemiştir.⁸⁸ Kur’an’da “Onlar, dünya hayatını ahiret hayatına tercih ederler.”⁸⁹ âyetiyle ifade edilen tek dünyacı zihniyet yapısının temel karakteristiği, geçici dünyayı ebedi olan ahirete tercih etmesi ve dünya hayatına dair *tûl-i emel* sahibi olmasıdır. Nitekim “Hayır siz geçici olanın (yani dünyanın) seviyorsunuz/istiyorsunuz”⁹⁰ âyetinde de

79 Ebû Dâvûd, Melâhim, 5.

80 Buhârî, Meğâzî, 28.

81 Müslim, Zühd, 6.

82 Buhârî, Büyü’, 7.

83 Ebû Dâvûd, Melâhim, 5.

84 Beydâvî, Ebû Sa’îd Abdullâh b. Ömer el-Şîrâzî, *Tuhfetü'l-ibrâr Şerhu Mesâbihi's-sünne*, nşr. Nüreddin Tâlib (I-III, Kuveyt 1433/2012), III, 313.

85 Kastallânî, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed, *İrşâdü's-sârîli şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Matbaatü'l-Mîrî, Mısır, 1323, IX, 238, 239.

86 Buhârî, Rikâk, 5.

87 Aynî, Bedruddîn, Ebû Muhammed Maḥmûd b. Aḥmed, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Şahîhi'l-Buhârî* (nşr.), I-XXV, Dâru İhyâ' i't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût, XXIII, 51

88 Gazzâli, *İhyâ*, IV, 452.

89 İbrahim, 14/3.

90 el-Kıyamet, 75/20.

açıkça dünya hayatının geçici olduğuna vurgu yapılmış ve geçici olanı tercih kınanmıştır. Hz. Peygamber ise “... (Gaflete) dalan, gülüp oynayan, kabirleri ve toprak altında çürümeyi unutan kul ne bedbahttır! Azan, haddi aşan, nereden geldiğini ve nereye gittiğini unutan kul ne bedbahttır!”⁹¹ buyurarak ahiret hayatını dikkate almayan toplumların doğru yoldan sapıp, haddi aşacağını bildirmiştir. Bu tehlikeye karşı insanın kendisine sunulan nimetlerin hesabının bir gün ahirette sorulacağını bilerek yaşamasını isteyen Hz. Peygamber, “Kıyamet gününde insanoğlu şu beş şeyden hesaba çekilmedikçe bir yere kıyılayamaz: Ömrünü nerede ve nasıl geçirdiğinden, gençliğini nerede harcadığından, malını nereden kazanıp nerede harcadığından, bildiği ile amel edip etmediğinden.”⁹² şeklinde buyurmuştur. Ayrıca insanoğlunun gerçek birikiminin ahirete yaptığı birikimler olduğunu haber vererek, “İnsanoğlu, sürekli malım, malım! der. Ey âdemoğlu, senin yiyerek tükettiğin, giyerek eskittiğin ve sadaka vererek önceden (âhirete) gönderdiğin dışında bir malın/servetin mi var?”⁹³ buyurmuştur.

Dünyevileşmenin toplumların ve medeniyetlerin varlığını tehdit ededen tezahürlerinden birisi de kibir, gösteriş, övünme ve beğenilmeye düşkünlüktür. Nitekim bu sayılan özellikler Hz. Peygamber’in risalet göreviyle gönderildiği tek dünyacı bir zihniyete sahip olan cahiliye toplumunun en belirgin özelliklerindedir.⁹⁴ Zira hem Hz. Peygamber’e hem de onun getirdiği mesaja karşı duruş nedenlerinden birisi de sahip oldukları kibir ve dünyaya dayalı üstünlük anlayışıydı.⁹⁵ Mal, servet, evlat, güç ve makam bakımında Hz. Peygamberi kendilerinden zayıf gören ve kibirlenen Mekke müşrikleri “Kur’ân aramızdan ona mı indirilmiş?”⁹⁶ "Bu Kur'an, şu iki şehirden bir büyük adama indirilmeli değil miydi?"⁹⁷ diyerek bu zihniyetlerini ifade ediyorlardı.

Dünyevileşme olgusunun görünür bir tezahürlerinden biri olan kibir kaynaklı gösterişçi dindarlık⁹⁸ anlayışını tamamen reddeden Hz. Peygamber, “Allah bana, mütevazı olup birbirinize karşı övünmemenizi ve birbirinize karşı haddi aşan davranışlarda bulunmamanızı vahyetti.”⁹⁹ Buyurmuş ve gösteriş için kaplan derisinden yapılmış minderleri,¹⁰⁰ ipek ve atlas gibi kumaşlardan yapılan elbiseleri, altın ve gümüş kap ve

⁹¹ Tirmizî, Sıfâtü'l-kıyâme, 17.

⁹² Tirmizî, Sıfâtü'l-kıyâme, 1.

⁹³ Müslim, Zühhd, 3.

⁹⁴ Kur'an'daki hamiyetü'l-câhiliyye tamlaması, onların benliklerinde yer eden kibirlerini ifade eder. (Fetih, 48/26).

⁹⁵ Izutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Dîni ve Ahlâki Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları), 2011, s. 56, 61.

⁹⁶ Sâd, 38/8.

⁹⁷ ez-Zuhruf, 43/31

⁹⁸ Hökelekli, Hayati, *Gösterişçi Dindarlık*, Dindarlık Olgusu Sempozyumu, (Kurav Yayınları, Bursa 2016), 113-123.

⁹⁹ Müslim, Cennet, 64.

¹⁰⁰ Ebû Dâvûd, Menâsik, 23.

çanakları kullanmayı yasaklamıştır.¹⁰¹ Yine ziynet eşyaları ile başkalarına gösteriş yapmayı,¹⁰² israfı,¹⁰³ elbiseyi yerde sürümeyi de yasaklamıştır.¹⁰⁴ Tüm hayatı boyunca kibir, gösteriş ve lüksten uzak yaşayan Hz. Peygamber, dünyevileşmeye karşı hayatıyla örnek olmuştur. Hz. Peygamber'in bu durumunu en iyi anlatan örneklerden birisi Abdullah b. Mesud ile yaşadığı bir diyalogdur. Abdullah b. Mesud, birgün Hz. Peygamber'in odasına girdi. Orası küçüklüğünden ötürü kuş yuvasına benzetiliyordu. Hz. Peygamberi bir hasır üzerinde yatarken ve hasırın izi de yüzüne çıkmış vaziyette gören Abdullah b. Mesud, ağlamaya başladı ve Hz. Peygamber'in neden ağladığını sorması üzerine "Ey Allah'ın Râsûlü, Kısra ve Kayser atlas, halis ipek ve dîbâc üzerinde yürüyorlar. Sen ise bu hasır üzerinde uyuyorsun. Bu hasır da senin vücudunda izler bırakmış." dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Ağlama Abdullah! Dünya onların, âhîret ise bizimdir. Hem benim dünya ile ilgim ne kadar ki? Ben bu dünyada, ancak, bir ağacın altında gölgelenen, sonra da oradan kalkıp giden bir yolcu gibiyim."¹⁰⁵ buyurmuştur. Sonraki dönemlerde oluşan bolluk ve bu bolluğa bağlı olarak gerçekleşen değişim, Hz. Peygamber'in dünyaya karşı olan bu anlayışını değiştirememiştir. Çünkü Hz. Peygamber'in dünyaya karşı olan bu tavrı, bir zaruret değil, onun bilinçli bir tercihiydi. Nitekim "Vallahi Yâ Âişe, eğer istersem Allah bana altından ve gümüşten dağlar ihsan eder."¹⁰⁶ buyurmuştur. Dünyevi imkânlar arttığında ashabın kendisine yaptığı "Ya Rasûlallah! Üzerinde uyuman için sana bir yatak getirsek!" teklifini reddetmiş¹⁰⁷ ve evinde ve eşyalarında gösterişten kaçınmıştır.¹⁰⁸ Eve geldiğinde üzerinde kuş resmi olan perdeler asıldığını görmüş ve "Ey Âişe, perdeyi değiştir. Çünkü her içeri girip onu gördüğümde dünyayı hatırlıyorum." buyurmuştur.¹⁰⁹

Dünyevileşme tehlikesini daha meyil ve niyet aşamasında önlemek isteyen Hz. Peygamber, Enes b. Mâlik'in rivayet ettiği bir hadisinde göre şöyle buyurmuştur: "Kimin kaygısı (önceliği) âhîret olursa Allah onun zenginliğini kalbine yerleştirir, iki yakasını bir araya getirir ve dünya zelil bir şekilde ona gelir. Kimin kaygısı da (önceliği) dünya olursa Allah onun fakirliğini iki gözü arasına koyar ve onun iki yakasını bir araya getirmez; kendisine de ancak onun için takdir edilen dünyalık ne ise o gelir."¹¹⁰ Bu hadiste de görüldüğü gibi Hz. Peygamber, ahireti unuttuğu için tüm kaygısı dünya olan insanların

¹⁰¹ Buhari, Eşribe, 27; Nesâî, Ferâ' ve atîre, 7

¹⁰² Ebû Davud, Hatem, 3.

¹⁰³ Müslim, Libâs ve zînet, 41.

¹⁰⁴ Buhârî, Fedâilü ashâbi'n-nebî, 5; Nesâî, Zînet, 104.

¹⁰⁵ Taberânî, Ebû'l-Kâsım Suleymân b. Aşmed b. Eyyûb eş-Şâmî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, (thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, y.y., 2002, X, 162; İbn Mâce, Zühd, 3.

¹⁰⁶ İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî, *et-Tabâkâtu'l-Kubrâ* (nşr. Muhammed Abdulkâdir Aâtâ), I-VIII, Beyrût, 1410/1990, I, 465; Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, II, 173.

¹⁰⁷ Tirmizî, Zühd, 44.

¹⁰⁸ Buhârî, Mezâlim, 32; Müslim, Libâs ve zînet, 96.

¹⁰⁹ Nesâî, Zînet, 111; Müslim, Libâs ve zînet, 88.

¹¹⁰ Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 30

birtakım krizlerle karşı karşıya kalacağını haber vermiştir. Çünkü dünyayı ahirete tercih etmek, tüm niyet ve yönelişlerini dünyaya has kılmak, dini de hayatın dışına çıkarmaya ya da din ve dünya ayrımının başlamasına sebep olacaktır. Hâlbuki İslam inancı, fertlerin hayatlarının tüm alanlarıyla ilgili etkin ve belirleyici ilkeler koyan bir dindir.¹¹¹ Bu nedenle Hz. Peygamber, birçok hadisinde ahiretin dünya karşısındaki değerine dikkat çekmiştir. Örneğin cennette bir kamçı kadar yerin dünyadan daha kıymetli olduğunu,¹¹² asıl akıllı kişilerin bu cennet ve ahiret için hazırlık yapanlar olduğunu,¹¹³ asıl kurtuluşun ise imana ve yetecek kadar rızka sahip olduktan sonra kanaat etmek olduğunu haber vermiştir.¹¹⁴ Hz. Peygamber, İslam toplumunun fertlerinin kalplerinde ve niyetlerinde dünyayı değil ahireti önceleyen fertler olmasını hedeflemiştir. Mal, makam ve servet imtihanına karşı başarılı olmanın bu hedefin gerçekleşmesi için en önemli adımlardan birisi olduğunu vurgulayan şöyle buyurmuştur: “Her ümmetin bir fitnesi (imtihan vesilesi) vardır, benim ümmetimin fitnesi ise maldır.”¹¹⁵ Yine insanoğlunun iki vadi dolusu malı olsa muhakkak üçüncüsünü isteyeceğini ve insanın karnını ancak toprağın doyuracağını haber veren¹¹⁶ Hz. Peygamber, aç gözlülüğe karşı tüm ümmetini uyanık olmaya davet etmiştir. Bu tehlikeden kurtulmanın yollarından birisinin de infak olduğunu belirten Hz. Peygamber, “Bu dünya malı göz alıcı ve tatlıdır. Kim bu mala tamah etmeden gönül zenginliği ile sahip olursa kendisi için malı bereketlenir. Ama kim de hırs ve tamah dolu bir kalple bu malı isterse, tıpkı yiyip de doymayan kimse gibi, onun için malın bereketi kaçar. Veren el, alan elden üstündür.”¹¹⁷ buyurarak insanı dünyevileştiren hırs, aç gözlülük, cimrilik gibi duygulara karşılık kanaat ve gönül zenginliğini tavsiye etmiştir.

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, geçmiş kavimlerin kıssalarından örnekler anlatmış, dünya ve ahiret dengesini kaybeden ve helak olan kavimlerin özelliklerinden bahsetmiş; lüks, israf, cimrilik ve tûl-i emel gibi insanı dünyevileştiren duygu ve davranışların yanlışlığına dikkat çekmiştir. Hz. Peygamber tüm bu uyarı ve tavsiyeleriyle yeni kurulan medeniyetin varlığını tehdit edebilecek en büyük krizlerden birisi olan dünyevileşme krizine karşı ümmetini uarmıştır diyebiliriz

3. Taklidin (Benzeşmenin) Yasaklanması

Tâbi olduğu değerler sisteminin ve bu değerler sistemin ürettiği dünya görüşü, kültür, adet, gelenekler ve yaşam biçimi bir medeniyeti diğer medeniyetlerden ayıran başlıca

¹¹¹ Yumni, Sezen, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu* (İz Yayıncılık, İstanbul 2004), s. 336-337.

¹¹² Buhârî, Rikâk, 2.

¹¹³ Tirmizî, Sıfatü'l-kıyâme, 25.

¹¹⁴ Müslim, Zekât, 125.

¹¹⁵ Tirmizî, Zühd, 26.

¹¹⁶ Müslim, Zekât, 116.

¹¹⁷ Buhârî, Zekât, 50.

özelliklerdendir. Bu bağlamda Kur'an ve hadislerin kaynaklık ettiği İslam medeniyetini de diğer medeniyetlerden farklı kılan birtakım özellikler vardır. İslam medeniyetini şekillendiren İslam dini, hayatın her alanında kendi inanç sistemine özgü alternatifler ortaya koyan ve diğer din ve kültürleri taklit etmeyi ve onlarla benzeşmeyi "teşebbüh"ü" yasaklayan bir dindir. Arapça ş-b-h kökünden türeyen "teşebbüh" kavramı, genellikle şekil, renk ve çeşitli sıfatlar açısından bir başka şeye benzemek¹¹⁸ anlamında kullanılır. Medeniyetler, özgünlüklerini ve ayırt edici özelliklerini terk etmeye başladıklarında ortaya "teşebbüh" çıkar. Benzemek istenilen şeye ait davranış modellerini bilinçsiz bir şekilde yerine getirmek ise daha çok taklit kavramının alanına girer.¹¹⁹ Kur'an'da "Kendilerine apaçık belgeler geldikten sonra, ayrılığa düşüp parçalanmış kimseler gibi olmayın..."¹²⁰ ayetiyle Allah'a çocuk yakıştırmasında bulunan Hıristiyanlara¹²¹ ve peygamberlerini öldüren Yahudilere¹²² benzemeve onların taklid edilmesi yasaklanmıştır. Çünkü bahsi geçenler kendi inanç sistemlerini ve bu inanç sistemine ait olan kutsal kitaplarını tahrif etmiş,¹²³ bâtıl yollara sapmışlardır.¹²⁴ Bu bağlamda Kur'an'da kalpleri kaskatı kesilenler gibi olmayın,¹²⁵ Allah'ı hatırlarından çıkarınlar gibi olmayın,¹²⁶ bizimle beraber kalsalardı öldürülmezlerdi diyenler gibi olmayın,¹²⁷ insanları yurtlarından çıkarınlar gibi olmayın,¹²⁸ ölçüde eksiklik yapanlar gibi olmayın,¹²⁹ Müşriklerden olmayın¹³⁰ meyanındaki ayetlerle düşüncede, fikirde, eylemde ve yaşantıda Yahudi ve Hıristiyanlar'a, kâfirlere ve münafıklara benzemek yasaklanmıştır.

Muhaddislerden İbn 'Abdilberr'e (ö. 463/ 1071), göre teşebbüh kavramında anlamını bulan benzeşme insanın fiillerdeki benzeşmedir.¹³¹ Alîyyul-Kârî, (ö. 1014/ 1605) ise bu benzeşmeden kastedilenin insanın ahlak ve karakter açısından benzeşmesidir, der.¹³² Şemsuddînel-Kirmânî de (ö. 786/ 1384), yasaklanan benzeşmenin hem söz hem de fiilleri

¹¹⁸ İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab, Daru Sadr, Beyrut 1990/1410*, XIII, 503-506; Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Gâmûs*, Matbaatu Hukümeti Kuveyt, Kuveyt, 1977, s. 51.

¹¹⁹ Çelik, Ali, Sünnete İttiba Konusunda Farklı Eğilimler, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c.13, Sayı: 1. 2000, s. 75-92.

¹²⁰ Âl-i İmrân, 3/105.

¹²¹ el-Bakara, 2/116.

¹²² en-Nisâ, 4/155.

¹²³ el-Bakara, 2/75.

¹²⁴ el-Bakara, 2/80, 111.

¹²⁵ el-Hadîd 57/16.

¹²⁶ el-Haşr, 59/19.

¹²⁷ Âl-i İmrân, 3/156.

¹²⁸ el-Enfal, 8/47.

¹²⁹ eş-Şuâra, 26/181.

¹³⁰ er-Rum, 39/31.

¹³¹ İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. 'Abdullâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *et-Temhîd li mâfi'l-Muvaţta' mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd* (nşr. Muştâfâ b. Aşmedel-Alevî, Muhammed Abdulkebîr el-Bekrî), I-XXIV, Vezâratu Umumi'l-Evķâf ve'-Şu'ûni'l-İslâmiyye, Mağrib 1387/1967, VI, 80.

¹³² Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtiħ şerhu mişkâti'l-mesâbih*, tahk., Sıdkı Muhammed Cemil Attâr (Dâru'l-Fikr, Beyrût -Lubnân 1422/2002), VII, 2782.

kapsayan benzeşme olduğunu ifade eder.¹³³ İbnu'l-Melek (ö. 854/ 1450), ise teşebbüh'ünkapsamını daha da genişleterek giyim, kuşam da dahil olmak üzere isyan ve günah hususunda da benzeşmenin asıl teşebbüh olduğunu belirtir.¹³⁴ İslam dinindeki teşebbüh yasağının aynı zamanda bir muhalefet de içerdiğini belirten Bedruddînel-‘Aynî, (ö. 855/ 1451) bu nedenle benzeşmeden kaçınıldığı gibi Yahudi ve Hıristiyanlara bütün alanlarda muhalefet edilmesi gerektiğini söylemiştir.¹³⁵ el-Munâvî (ö. 1031/ 1622) teşebbüh yasağının hüküm ve yaşantıda helak olan kavimlere benzememeyi ifade ettiğini,¹³⁶ San‘ânî (ö. 211/ 827) ise bu kavramın sadece kafirlere değil, fasıklara ve münafıklara da benzememeyi gerektirdiğini ifade etmiştir.¹³⁷

İnançta benzeşme, medeniyetlerin değerler sistemini altüst eden ve o medeniyetin varlığını tehdit eden en tehlikeli benzeşme türlerinden birisidir.¹³⁸ Kur'an'da “Dinlerine uymadıkça Yahudiler de Hıristiyanlar da asla senden razı olmayacaklardır.”¹³⁹ Âyeti ile Yahudi ve Hıristiyanların istedikleri asıl benzeşmenin inanç sistemindeki benzeşme olduğu bildirilmiştir. İnanç sisteminde benzeşme ister istemez bir medeniyetin ahlaki ve sosyal alanlar da dâhil tüm alanlarda bir değişim geçirmesine kapı aralayacaktır. Çünkü bir medeniyetin ahlaki ve sosyal hayatlarında en aktif rol şüphesiz inanca aittir. Bu nedenle inanca ve itikada dair konularda benzeşme İslam medeniyetinin önünde duran en tehlikeli benzeşme türlerindedir. Çünkü tevhid merkezli inanç ve değerler sisteminde oluşabilecek en ufak bir sapma ya da tahrif, İslam medeniyetini oluşturan toplumların ahlak, ibadet, sosyal hayat ve insani münasebetlerde yaşamın bütün alanlarına yansiyacaktır. Bu bağlamda “Kim bir topluluğa benzemeye çalışırsa o da onlardandır.”¹⁴⁰ buyuran Hz. Peygamber, ilk önce inanç konusundaki benzeşme tehlikesine dikkat çekmiştir. Bu nedenle İslam inanç sisteminin merkezi olan tevhid'e zarar verebilecek tüm davranışları kesin bir dille yasaklamıştır. Örneğin, Huneyn seferi esnasında bu sefere katılanlar yeşil ve güzel bir ağaç gördüler. Orada bulunanlardan bazıları Hz. Peygamber'den bu ağacın “zâtüenvât” yapılmasını istediler. “Zâtüenvât”, cahiliye müşriklerinin yanında ibadet edip kurban kestikleri kutsal bir ağaçtır. Kendisinden istenilen bu durum karşısında

¹³³ el-Kirmânî, Şemsuddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Sa‘îd, *el-Kevâkibu'd-Derârî fi Şerhi Şahihi'l-Buhârî*, nşr. Alî b. Dağlullâh b. ‘Uceyyân el-‘Avfi, I-XXV (2. Baskı Beyrût), XXI, 34.

¹³⁴ İbnu'l-Melek, Muhammed b. İzzuddîn Abdullaîf b. Abdul‘azîz b. Emînuddîn b. Firiştâ er-Rûmî el-Kirmânî el-Hanefî, *Şerhu Mesâbihi's-Sunne*, nşr. Nureddîn Tâlib vd, I-VI (1433/2012), V, 24.

¹³⁵ Bedruddîn el-Aynî, Ebû Muhammed Maḥmûd b. Aḥmed, *Nuḥabu'l-Efkâr fi Tenkîhi Mebâni'l-Aḥbâr fi Şerhi Me‘âni'l-Âsâr* (nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm), I-XIX (1429/2008), VIII, 434.

¹³⁶ Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *Şerhu'l-câmi'i's-sağîr min ehâdisi'l-beşîri'n-nezir*, (nşr. Ahmed Abdüsselâm), I-VI (Dâru'l-Kütübi'l-‘İlmiyye, Beyrut 1422/2001), I, 434.

¹³⁷ San‘ânî, Muhammed b. İsmâîl (2011). *Subulu's-Selâm Şerh-u Buluği'l-Merâm min Cem'i Edilleti'l-Ahkâm I-IV* (Dâru'l-Ma'rife, Beyrut), I-II, II, 646.

¹³⁸ Sarıçam, İbrahim– Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006), s. 55.

¹³⁹ el-Bakara, 2/120.

¹⁴⁰ Ebû Dâvûd, Libâs, 4.

“Sübhânallâh! Sizin bu söylediğiniz, kavminin Musa’ya söylediği şu söze benzer: ‘...Ey Musa, bize o insanların taptığı tanrılar gibi bir tanrı yap...’”¹⁴¹ buyurarak onların bu istediğini reddetmiş ve bu tür uygulamaları yasaklamıştır.¹⁴² Yine “Sizden biriniz yemin eder ve yemininde ‘Lât hakkı için’ derse arkasından hemen ‘Lâ ilâhe illâllâh’ desin...”¹⁴³ buyurmuş ve Allah’tan başkası adına yemin etmeyi yasaklamıştır.¹⁴⁴ Böylece Hz. Peygamber, İslam toplumunun müşriklerle benzeşmesini yasakladığı gibi cahiliyeye ait eski inanç ve davranış biçimlerinin de yeniden ortaya çıkmasının önüne geçmiştir. İslam toplumunun cahiliye toplumuna ait davranış ve inanış biçimlerine benzerlik gösteren uygulamalardan bulunmasını yasaklayan Hz. Peygamber, “Kim de bir kâhine gider ve onun sözlerini tasdik ederse Muhammed’e indirileni inkâr etmiş olur.”¹⁴⁵ buyurarak kâhinlere gitmeyi ve onların söylediklerine inanmayı bir iman sorunu olarak tarif etmiştir. Yine cahiliye müşriklerinin inanç sitemine ait olan yıldızlara ilahi bir güç atfetme¹⁴⁶ ve uğursuzluğa inanma¹⁴⁷ gibi düşünceleri yasaklamıştır. Her fırsatta şirk inancıyla ilişkili olan ve taklit edildiği zaman şirk götürebilecek tüm inanç ve davranışlardan uzak durulması gerektiğini bildiren Hz. Peygamber, bir cahiliye dönemi âdeti olan ve “gül” olarak isimlendirilen gizemli ve kutsal varlık inancını,¹⁴⁸ Şevval¹⁴⁹ ve Safer¹⁵⁰ gibi birtakım aylarda uğursuzluk “teşe’üm”¹⁵¹ olduğu inancını, “Temâim”¹⁵² olarak isimlendirilen nazarlık ve benzeri şeyleri kullanmayı yasaklamıştır.¹⁵³

Ayrıca müşriklerin dışında o toplumda yaşayan Hıristiyanların ve Yahudilerin yaptığı bazı davranışları da yasaklayarak onlarla olan benzeşmenin de önüne geçmeyi hedeflemiştir. Örneğin “Hıristiyanların Meryem oğlunu (Hz. İsa) tâzimde/ övgüde aşırı gittikleri gibi siz de beni tâzimde/ övgüde aşırı gitmeyin. Şüphesiz ki ben Allah’ın kuluyum, o halde bana ‘Allah’ın kulu ve rasûlü’ deyin.”¹⁵⁴ ve “Allah’ın lâneti Yahudilerin ve Hıristiyanların üzerine olsun. Onlar peygamberlerinin kabirlerini kendilerine mescit edindiler.”¹⁵⁵ buyurarak peygamberlerine aşırı tâzim ve övgü nedeniyle şirk bulaşan Hıristiyanlara benzememe konusunda uyarılarda bulunmuştur. Yine Hz. Peygamber,

141 el- A’râf, 7/138.
142 Tirmizî, Fiten, 18.
143 Müslim, Eymân, 5.
144 Buhârî, Edeb, 44.
145 İbn Mâce, Tahâret, 122.
146 Müslim, Selâm, 106.
147 Buhârî, Edebü’l-müfred, 314.
148 Müslim, Selâm, 107.
149 İbn Sa’d, Tabakât, VIII, 60-61.
150 Buhârî, Hac, 34.
151 Buhârî, Tıb, 19.
152 Ebû Dâvûd, Tıb, 17.
153 Müslim, Libâs ve zînet, 105.
154 Buhârî, Enbiyâ, 48.
155 Buhârî, Libâs, 19.

“Ümmetim, kendilerinden öncekilerin yolundan karış karış, arşın arşın gidinceye kadar kıyamet kopmaz.” buyurmuştur. Bunun üzerine orada bulunanlar, “Yâ Rasûlallah, bunlar (önceki milletler) Yahudi ve Hıristiyanları mı” diye sorunca Hz. Peygamber “Başka kim olabilir?” diye cevap vermiştir.¹⁵⁶ İslam medeniyetini oluşturan fert ve toplumların gayrimüslimlerle benzeşmesini ve onlarla aynı akıbeti paylaşmasını istemeyen Hz. Peygamber, Kurayza Yahudilerinden Tevrat’ta ait bazı sözler öğrendiğini bildiren Hz. Ömer’e bunu tasvip etmediğini söylemiş,¹⁵⁷ Mihrican ve Nevruz gibi İran Mecusilerine ait günleri kutlamayı uygun görmediğini belirterek “Allah sizin için daha hayırlı olan Kurban ve Fıtır (Ramazan) bayramlarıyla onları değiştirdi.”¹⁵⁸ buyurmuştur. Ayrıca bir süs olarak Haç takmayı¹⁵⁹ ve haç resimleriyle süslenmiş eşyaları kullanmayı yasaklamış,¹⁶⁰ Yahudiler’in yaptığı gibi sadece Cumartesi günü¹⁶¹ ve Hıristiyanlar gibi yalnızca Pazar günü oruç tutmayı yasaklamış, Yahudilerin de tuttuğu âşûra orucuna muhafet etmek için o günün bir gün öncesi ve sonrasında oruçlu olunmasını tavsiye etmiş,¹⁶² güneş doğarken, batarken ve tam tepedeyken ibadet etmeyi yasaklayarak güneşe tapanlarla benzeşmenin önüne geçmek istemiş¹⁶³ ve boru, çan ve ateş yakmak gibi gayri Müslimlerin ve Mecûsilerin uyguladığı ibadet vaktini haber verme uygulamalarını kabul etmemiştir.¹⁶⁴

Sadece inanç alanını kapsayan değil duygu, düşünce, fikir ve davranış olarak da başka inanç sistemleriyle benzeşmeyi yasaklayan Hz. Peygamber, cahiliye toplumunun ırkçılık, kabilecilik ve asabiyet düşüncesine benzeyen davranışları ve düşünceleri de yasaklamıştır.¹⁶⁵ Bu bağlamda İslâm inanç sisteminin kaynaklık ettiği İslam medeniyetinde üstünlüğün yalnızca takva ile olacağını bildirmiş,¹⁶⁶ bir kavme benzeyen bizden değildir buyurduğu gibi “İrkçılığa çağıran bizden değildir. İrkçilik davası uğruna savaşan bizden değildir. İrkçilik davası uğruna ölen bizden değildir.”¹⁶⁷ şeklinde buyurmuştur. Sahabeden Ebû Zer el-Gıfârî’nin Bilâl-i Habeşî’yi annesinin siyahi bir kadın olmasından dolayı kınaması üzerine “Ebû Zer! Onu anasından dolayı mı kınıyorsun? Demek ki sen, hâlâ câhiliye kalıntıları barındırıyorsun.”¹⁶⁸ diyerek sert bir dille uyarmıştır ve cahiliyenin bu anlayışına benzer düşünce ve davranışları yasaklamıştır. Bu bağlamda Allah’ın en nefret

¹⁵⁶ Buhârî, İ’tisâm, 14.

¹⁵⁷ İbn Hanbel, III, 471; Abdürrezzak, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam Abdürrezzâk es-San’ânî, *el-Musannef*, (thk. Muhammed Abdusselâm Şâhîn), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1995, VI, 113.

¹⁵⁸ Ebû Dâvûd, Salât, 239; Nesâî, İdeyn, 1.

¹⁵⁹ Tirmizî, Tefsîru’l-Kur’ân, 9.

¹⁶⁰ Buhârî, Mezâlim, 32; Müslim, Libâs ve zînet, 96.

¹⁶¹ Tirmizî, Savm, 42.

¹⁶² Tirmizî, Savm, 50.

¹⁶³ İbn Hanbel, V, 261; Ebû Dâvûd, Tatavvu’, 10.

¹⁶⁴ Buhârî, Ezân, 1; Müslim, Salât, 1.

¹⁶⁵ Müslim, İmâre, 57.

¹⁶⁶ İbn Hanbel, V, 411.

¹⁶⁷ Ebû Dâvûd, Edeb, 111-112

¹⁶⁸ Müslim, Eymân, 38; Buhârî, İmân, 22; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, I, 329.

edeceği kimselerin iman ettikten sonra cahiliye adetlerini taklid ederekonlara benzemeyi sürdüren insanlar olacağını haber veren Hiz. Peygamber,¹⁶⁹ cahiliyenin başta asabiyet anlayışı olmak üzere onlarla benzerlik gösteren tüm söz ve davranışları yasaklamıştır. Bu nedenle Müşriklerin yaygın davranış Őekillerinden olan, ölen bir kimsenin ardından bağırıp çağırma,¹⁷⁰ l için ağıt yakma,¹⁷¹ onun için ayağa kalkma¹⁷² gibi adetleri yasaklamıştır. “mmetimde chiliyeden kalma dört Şey vardır ki bunları kolaylıkla terk edemezler. Bunlar; soyu ile övünme, nesepleri ktleme, yıldızlarla yağmur isteme ve bağıra çağıra ölülere yas tutmadır...”¹⁷³ buyuran Hiz. Peygamber, İslam toplumunda tehlikeli bir “teşebbüh” tezahürü olarak varlığı sürdürebilecek cahiliye adaletlerine karşı ümmete uyarılarda bulunmuştur. Hiz. Peygamber inanç ve davranışta benzeşmenin önüne geçebilmek için bir zorunluluk bulunmadıkça Müslümanların kendi toplumlarıyla değil de farklı inançlara mensup toplumlarla birlikte yaşamasını hoş karşılamamıştır.¹⁷⁴

İslam medeniyetinin kendine has özgün karakterini muhafaza etmek isteyen Hiz. Peygamber, teşebbüh’n önüne geçerek bu medeniyetin kendi inanç sisteminden kaynaklanan üstünlüğünü de her zaman ve zeminde korumasını istemiştir. Zira özünde bir psikolojik yenilgi ve aşağılık duygusundan kaynaklanan teşebbüh ve taklit benzenilmek istenilen medeniyetin üstünlüğünü kabul etme anlamına da gelmektedir. Nitekim tarihte üstünlüğünü kaybederek yenilmiş medeniyetlerin kendilerinden daha üstün gördükleri medeniyetlerin inanç, ibadet, ahlak, davranışlarını taklitedeceklerini söyleyen İbn Haldun bu duruma dikkat çekmiştir.¹⁷⁵ Oysaki İslam medeniyeti Kur’an’ın “Eğer inaniyorsanız üstün olacak sizsiniz.”¹⁷⁶ ilahi hitabının ve “stnlk ancak takvadadır.”¹⁷⁷ buyuran Hiz. Peygamber’in sünnetinin kaynaklık ettiği bir medeniyettir.

Görüldüğü gibi Hiz. Peygamber, İslam toplumunun tarih sahnesinden silinmiş başka medeniyetlerin akıbetine uğramaması için onlarla inanç, ibadet ve ahlak gibi birçok alanda benzeşmeyi yasaklamıştır. “Şunu iyi bilin ki câhiliye zihniyetinden kaynaklanan her Şey ayaklarımın altındadır...”¹⁷⁸ buyurarak yeni kurulan İslam toplumunun cahiliye toplumuyla hiçbir alanda benzeşmesini istememiştir. Bunun yanında aynı toplumda bulunan Yahudi, Hristiyan ve Mecûsilerin uygulama, davranış ve ibadetlerine muhalefet edilmesini

¹⁶⁹ Buhârî, Diyt, 9.

¹⁷⁰ Buhârî, Cenâiz, 35.

¹⁷¹ Müslim, Cenâiz, 29.

¹⁷² Buhârî, Menkb’l-ensr, 26.

¹⁷³ Müslim, Cenâiz, 29.

¹⁷⁴ Eb Dâvûd, Cihd, 170; Tirmizî, Siyer, 42.

¹⁷⁵ İbn Haldun, Eb Zeyd Velyyddn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Mukaddime*, haz. Süleymân Uludağ (Dergâh Yay, 2. Baskı, I-II, İstanbul 1988), I, s. 361.

¹⁷⁶ l-i İmran, 3/139.

¹⁷⁷ İbn Hanbel, V, 411.

¹⁷⁸ Müslim, Hac, 147.

istemiştir. Böylece İslam medeniyetinin kendine özgü inanç ve değerler sistemiyle ayakta kalmasını hedeflemiştir.

4. Ahlaki Çöküntünün Önlenmesi

Kur'an kıssalarında anlatılan helak olmuş kavimleri helaka götüren sürecin genelde ahlaki çöküntü ile başladığı görülür. Zira Kur'an'da sosyal değişimlerin seyri genel olarak ahlaki ilkelerle ilintili olarak sunulur. Bu bağlamda ahlaki ilkelerin dikkate alınmaması toplumsal bir yozlaşmaya, bu da sosyal bir çöküşe ve medeniyetlerin tarih sahnesinden silinmesine neden olacak sonuçlara yol açar.¹⁷⁹ Kur'an'da verilen birçok örnekte ahlaki çürüme sonucunda yok olan kavimlerin hayatlarından kesitler anlatılır.¹⁸⁰ Örneğin başta itikadi bir sapma olan şirk¹⁸¹ olmak üzere, rahat ve konfor düşkünlüğü,¹⁸² elde ettikleri maddi güç ve üstünlük nedeniyle haddi aşım şımarması,¹⁸³ atalarının anlayışına ve düşüncelerine körü körüne bağlanma,¹⁸⁴ kendilerine gönderilen peygamberleri yalanlama,¹⁸⁵ Allah'a ve onun verdiği nimetlere karşılık vefasızlık yapma¹⁸⁶ ve zulüm¹⁸⁷ gibi birçok neden toplumları helake götüren başlıca sebepler arasında sayılmıştır. Kur'an'da bahsi geçen bu toplumlar ve onların başına gelen kötü akıbet, aynı zamanda onlardan sonra gelen toplumların da aynı hatalara düşmemeleri için bir ibret vesikası olarak sunulmuştur. Zira Kur'an'da "Yeryüzünde dolaşım, kendilerinden öncekilerinin sonları nasıl olmuş, bir bakmadılar mı? Onlar, kendilerinden daha güçlüydüler; yeryüzünü alt üst etmişlerdi, onu, kendilerinin imar ettiklerinden daha çok imar etmişlerdi. Rasulleri, onlara nice açık belgelerle gelmişti. Allah onlara haksızlık yapmamış, onlar kendi kendilerine haksızlık yapmışlardı."¹⁸⁸ buyurularak bu duruma dikkat çekilir.

Hız. Peygamber de yeni oluşan İslam toplumunun ahlaki bir çöküntü yaşaması ve kurulan medeniyetin yok olma tehlikesine karşı Kur'an'da bildirildiği gibi geçmiş kavimlerden ve onların işledikleri ahlaksız fiillerden bahsederek muhataplarını uarmış ve ibret almaya davet etmiştir. Nitekim Abdullah b. Amr "Allah'ın Peygamberi bazen bize sabaha kadar İsrâiloğulları'nın kıssalarını anlatır, ancak farz namazın vakti girince kalkardı."¹⁸⁹ diyerek bu duruma dikkat çekmiştir. Hız. Peygamber'in hadisleri bu bağlamdaki

¹⁷⁹ Tan, Zeki, *Temel İslam Kaynaklarında Ahlak ve İnşa* (Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul, 2022), s. 79-85.

¹⁸⁰ Şems, 91/ 14; Kaf, 50/ 36; Sad, 38/3; Araf, 7/ 4-5; Yasin, 36/ 30-32; Furkan, 25/ 35-40; Fatır, 35/ 42-45; el-Kasas, 28/ 58-60.

¹⁸¹ Mü'min, 40/ 84.

¹⁸² Hud 11/ 116.

¹⁸³ Mü'min 40/ 83.

¹⁸⁴ Maide 5/ 104.

¹⁸⁵ Mü'minin 23/ 44.

¹⁸⁶ Araf 7/ 102.

¹⁸⁷ Kasas 28/ 59.

¹⁸⁸ Rûm 30/ 9.

¹⁸⁹ Ebû Dâvûd, İlim, 11.

incelendiğinde bir toplumu yok oluşun eşiğine getirebilecek itikadi, sosyal ve ahlaki birçok tehlikeye dikkat çektiği görülür. Örneğin, “Helâk edici yedi şeyden sakınınız.” buyuran Hiz. Peygamber, bu yedi tehlikeyi şu şekilde saymıştır: “Allah'a şirk koşmak, sihir yapmak, haksız yere cana kıymak, faiz yemek, yetim malını gasp etmek, düşmanla muharebe esnasında savaştan kaçmak ve zina iftirası atmak.”¹⁹⁰ Görüldüğü gibi toplumların helakine sebep olabileceği haber verilen ve itikadi bozulmayla başlayan bu yedi tehlikenin büyük bir kısmı ahlaki ilkelerin terkedilmesiyle yakından ilgilidir.¹⁹¹ “Ey insanlar! Sizden öncekiler ancak günahlara dalmaları sebebiyle helâk olmuştur.”¹⁹² ifadesiyle Hiz. Peygamber, toplumların ahlak bozulma ve bunun sonucunda da günahlara dalarak helak ve yok olma sürecine girdiklerini haber vererek İslam toplumunu sürekli olarak uyarmıştır. Yine “Zulümden sakınıp kaçınınız. Çünkü zulüm, kıyamet gününde zâlime zifiri karanlık olacaktır. Cimrilikten de sakınınız. Çünkü cimrilik sizden önceki ümmetleri helâk etmiş, onları birbirlerinin haksız yere kanlarını dökmeye, haramlarını helâl saymaya sevk etmiştir.”¹⁹³ buyurarak bu suçları normalleştiren toplumları bir yıkım sürecinin beklediğine dikkat çekmiştir.

Hiz. Peygamber toplumları yıkımın eşiğine getiren ahlaksızlıkları yasaklarken yalnızca cinsellikle ilgili ahlaksızlıkları değil, siyasete, ekonomiye ve hukuka dair tüm alanlardaki ahlaksızlıkları yasaklamıştır. Örneğin torpil,¹⁹⁴ iltimas,¹⁹⁵ adam kayırma¹⁹⁶ gibi ahlaksızlıklar hususunda da toplumu sık sık uyarıp, sosyal adaletsizliği körükleyip kargaşa ve kaosa yol açabilecek tüm bu davranışları yasaklamıştır. “Sizden öncekiler ancak içlerinde soylu biri hırsızlık yaptığında onu cezalandırmamaları (bırakmaları); zayıf bir adam hırsızlık yaptığında ise ona (hemen) ceza (had) vermeleri nedeniyle helak olmuştur. Allah'a and olsun ki, Muhammed'in kızı Fâtıma hırsızlık yapsa muhakkak onun da elini keserdim.”¹⁹⁷ buyuran Hiz. Peygamber, adaleti ortadan kaldıran ve kanun karşısında bir gurubun üstünlüğüne dayanan tüm uygulamalara son vermiştir.

Yine ekonomi alanında yapılan ahlaksızlıklara karşı da oldukça hassas bir tavır ortaya koyan Hiz. Peygamber, “Siz, sizden önceki ümmetlerin helâk olmasına sebep olan

¹⁹⁰ Buhârî, Vasâyâ, 24; Müslim, İman, 145; Nesâî, Vasâyâ, 12; Ebû Dâvud, Vasâyâ, 10; İbn Hibban, Sahih, XII, 371.

¹⁹¹ İbnu'l-Mulakkın, Ebû Hafş Ömer b. Alî b. Ahmed el-Mısrî, *et-Tavdîh li Şerhi'l-Câmi 'i's-Sahîh*, I-XXXVI, (Dimeşk, 1429/2008), XVII, 263.

¹⁹² Alî el-Müttakî, Alâuddin Alî b. Abdülmelik b. Kadı Han Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâle'l-ef'âl*, (thk. Bekrî Hayyânî, Saffet Sakka), Müessesetü'r-Risâle, 1981, XVI, 206.

¹⁹³ Müslim, Birr, 56; İbn Hanbel, Müsned, III, 323; Taberânî, el-Mu'cemu'l-kebir, VIII, 256; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *es-Sünenü'l-kübrâ* (thk. Ebû Abdillâh Abdusselâm), Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 2004, VI, 93.

¹⁹⁴ Nesâî, Âdâbü'l-kudât, 4.

¹⁹⁵ İbn Hanbel, I, 7.

¹⁹⁶ Beyhakî, *Sünenü'l-kübrâ*, X, 200.

¹⁹⁷ Müslim, Hudûd, 8; Buhârî, Enbiyâ, 54.

ölçü ve tartı konusunda dikkatli olmakla sorumlu tutuldunuz.”¹⁹⁸ şeklinde buyurmuş, “Sizden öncekileri helâk eden ancak dînâr ve dirhemdir (altın para ve gümüş paradır) ve o ikisi sizin de helâk edicinizdir.”¹⁹⁹ diyerek mal ve servetin ahlaksızca kullanımının helake götürülebileceğini vurgulamıştır. “Öyle bir zaman gelecek ki kişi malını helâlden mi yoksa haramdan mı geldiğine bakmayacak!”²⁰⁰ buyuran Hz. Peygamber, fertleri daha çok kazanma hırsıyla haram kazanç yollarına sevk eden davranışları, hırsızlığı,²⁰¹ yağmacılığı ve gasbı,²⁰² kumar oynamayı ve oynatmayı,²⁰³ rüşvet almayı,²⁰⁴ faizve tefeciliği,²⁰⁵ stokçuluk yapmayı ve karaborsacılığı²⁰⁶, aldatmayı²⁰⁷ yasaklamıştır. Zira medeniyetlerin varlıklarını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmeleri özellikle ekonomik alanı ilgilendiren ahlaksızlıklara son vermeleriyle yakından ilişkilidir. Bu bağlamda “Tartıyı adaletle yapın, teraziyi eksik tutmayın.”²⁰⁸ şeklinde buyuran Hz. Peygamber, alım satımda çok yemin etmeyi,²⁰⁹ insanları yanıltmayı²¹⁰ ve aldatma riski taşıyan ticari münasebetleri,²¹¹ malları ucuza almak için kervanları şehir dışında karşılamayı,²¹² bir başkasının satışı üzerine satış yapmayı,²¹³ belirsiz ticari uygulamaları yasaklamış²¹⁴ ve böylece hem toplumun fertleri için helal kazanç zeminin oluşmasını hem de yeni medeniyetin ekonomik ahlaki ilkelerinin yerleşmesini sağlamıştır.

Yine Hz. Peygamber, “Beş şey vardır ki onlarla müptela olacağınız zaman (hiçbir hayır kalmaz). Ben sizlerin, o şeylerin (dönemine) erişmenizden Allah'a sığınırım. (O şeyler şunlardır): Bir milletin içinde, zina-fuhuş ortaya çıkıp, nihayet o millet bu suçu aleni olarak işlediğinde, mutlaka içlerinde taun hastalığı ve onlardan önce gelip geçmiş milletlerde vuku bulmamış hastalıklar yayılır. Ölçü ve tartıyı eksik yapan her millet, mutlaka kıtlık, geçim sıkıntısı ve başlarındaki hükümdarın zulmü ile cezalandırılırlar. Mallarının zekâtını vermekten imtina eden her millet, mutlaka yağmurdan menedilir (kuraklık cezasıyla cezalandırılır) ve hayvanlar olmasa onlara yağmur yağdırılmaz. Allah'ın ve Resûlü'nün ahdini bozan her milletin başına, mutlaka Allah, kendilerinden olmayan düşmanı musallat

198 Tirmîzî, Büyü', 9; Hâkim, Müstedrek, II, 36; Beyhakî, Sünen, VI, 32

199 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, X, 117.

200 Buhârî, Büyü", 23.

201 el-Mâide, 5/ 38.

202 Buhârî, Mezâlim, 13.

203 Mâide, 5/ 90.

204 Ebû Dâvûd, Kadâ' (Akdiye), 4.

205 el-Bakara, 2/ 275.

206 Müslim, Müsâkât, 130.

207 Müslim, İmân, 164.

208 Buhârî, Cenâiz, 2.

209 Ebû Dâvûd, Büyü' (İcâre), 66.

210 Nesâî, Zekât, 77.

211 Ebû Dâvûd, Büyü', 24.

212 İbn Mâce, Ticâret, 16.

213 Müslim, Büyü', 11.

214 Ebû Dâvûd, Büyü', 2.

eder ve düşman, o milletin elindeki bazısını alır."²¹⁵ buyurarak bir toplumda bir toplumda normalleştiği ve meşrulaştığı takdirde o toplumu yıkıma sürükleyebilecek ahlaksızlıklardan kaçınılması gerektiğini haber vermiştir.

Hz. Peygamber'in tüm bu uygulama ve tavsiyeleri ışığında şunu çok rahat bir şekilde ifade edebiliriz ki, onun getirdiği dinin ana temellerinden birisi de ahlaktır. Çünkü bu dinin görünür yüzü ve sosyal hayattaki en etkili tezahürü ahlaktır. Ahlakın olmadığı yerde ise yozlaşma, kaos, kargaşa ve çöküş vardır. Bu nedenle toplumun sosyal birliğini yok edecek, İslam kardeşliğine zarar verebilecek ahlaksızlıklara karşı da uyarılarda bulunan Hz. Peygamber, gıybet²¹⁶, koğuculuk,²¹⁷ iftira,²¹⁸ cimrilik²¹⁹ ve her türlü kötü ahlakın,²²⁰ nelere yol açabileceğini topluma anlatmış ve bu ahlaksızlıkları yasaklamıştır. Bu bağlamda "Müslüman, Müslüman'ın (din) kardeşidir. Ona zulmetmez. Onu düşman eline vermez (himaye eder). Her kim Müslüman kardeşinin bir ihtiyacını giderirse Allah da onun bir ihtiyacını giderir. Her kim de bir Müslüman'ın bir sıkıntısını giderirse Allah da onun (bu iyiliği) sayesinde kıyamet sıkıntılarında bir sıkıntısını giderir. Her kim dünyada, bir Müslüman'ın (ayıbını) örterse Allah da kıyamet günü onun (ayıbını) örter."²²¹ buyurarak İslam toplumunun düzen ve dirliğini muhafaza edecek temel ahlaki ilkeleri vurgulamıştır. Bazı ahlaksızlıkların ise bir kimseye günah olarak yetebileceğini haber veren Hz. Peygamber, din kardeşiyle düşmanlığı devam ettirmenin,²²² bir Müslümanı hor görmenin,²²³ her duyduğu şeyi gidip başka bir yerde söylemenin,²²⁴ iftiranın,²²⁵ ailesini ihmal etmenin,²²⁶ ikiyüzlü bir karaktere sahip olmanın²²⁷ günah olarak kişiye yeteceğini belirtmiştir.

Tüm bunlardan sonra diyebiliriz ki, medeniyetlerin tarih sahnesinden silinmesinde dış saldırılar, ekonomik ve siyasi sebepler gibi ahlaki çöküntüyle başlayan sosyal bozulma ve toplumsal yapının fesada uğraması da başlıca sebeplerdendir. Bu nedenle Hz. Peygamber ahlaki yozlaşmaya karşı özel uyarı ve tavsiyelerde bulunarak bu alana dair ahlaksızlık olarak tarif edilen tüm davranışları yasaklamıştır.

---

215 İbn-i Mâce, Fiten, 22
216 Müslim, Birr, 70.
217 Taberânî, *el Mu'cemü'l-kebir*, XII, 340.
218 Ebû Dâvûd, Edeb, 35.
219 Tirmizî, Birr, 41.
220 İbn Hanbel, V, 100.
221 Müslim, Birr, 58; Tirmizî, Hudûd, 3.
222 Tirmizî, Birr, 58.
223 Müslim, Birr, 32.
224 Ebû Dâvûd, Edeb, 80.
225 Ebû Dâvûd, Edeb, 35.
226 Müslim, Zekât, 40.
227 Müslim, Birr, 98.

Sonuç ve Değerlendirme

Medeniyet kurucu bir unsur olması bakımından Hz. Peygamber'in hadis ve sünneti bir yandan bir medeniyeti var edecek temel ilkeleri barındırırken bir yandan da kurulan medeniyetin devamını sağlayacak ve onu muhafaza edecek temel dinamikleri barındırmaktadır. Muhtevasında medeniyetlerin yükselme ve çöküş sebepleri ile ilgili birçok bilgi barındıran hadisler, İslam toplumlarının kurdukları medeniyeti muhafaza etmeleri için gerekli ibret ve tecrübe birikimini de içermektedir. Bu özellikleri ile hadisler, hem sonradan Müslümanların kurduğu medeniyetler içerisinde meydana gelen krizler için birer çözüm yöntemi olmuş hem de sorunların çözümünde başka medeniyetlerin yol ve yöntemlerinin kullanılmasının önüne geçmiştir. Bu durum, İslam medeniyetini kendine has ve özgün bir medeniyet haline getirdiği gibi durağan değil, aktif bir medeniyet olmasını da sağlamıştır.

Bu bağlamda özellikle İslam medeniyetini oluşturan toplumların sürekli olarak kendi kendilerini denetlemesini sağlayan emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker vazifesi Hz. Peygamber tarafından bizzat uygulanmış ve İslam toplumu tarafından uygulanması da emredilmiştir. Yine bir medeniyetin tarih sahnesinden silinmesine sebep olabilecek bir tehdit olan dünyevileşme tehlikesine karşı geçmiş kavimlerin kıssalarından örnekler vererek toplumu uyaran Hz. Peygamber, tüm bu uyarı ve tavsiyeleriyle dünyevileşme krizine karşı ümmetini uyanık olmaya davet etmiştir. İslam toplumlarının inanç, ibadet ve ahlak gibi birçok alanda başka milletlerle benzeşmesini yasaklayan Hz. Peygamber böylece İslam medeniyetinin kendine has özgün halini muhafaza etmişini hedeflemiştir. Medeniyetleri yok oluşun eşiğine sürükleyen dış saldırılar, ekonomik ve siyasi sebepler gibi ahlaki çöküntü konusunda da oldukça hassas davranan Hz. Peygamber, ahlaksızlık olarak tarif edilen tüm davranışları da yasaklamıştır. Böylece kurulan yeni medeniyetin sağlıklı bir şekilde geleceğe taşınmasını sağlayacak olan temel dinamiklerden bazıları hayata geçirilmiştir.

Kaynaklar | References

- Abdürrezzak, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemman Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, (thk. Muhammed Abdusselâm Şâhîn), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Musned* (nşr. Ebû'l-Mu'âfi en-Nûrî), I-VI, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1419/1998.
- Ali el-Müttakî, Alâüddin Ali b. Abdülmelik b. Kadı Han Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâlve'l-ef'âl*, (thk. Bekrî Hayyânî, Saffet Sakka), Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih şerhu mişkâti'l-mesâbih*, tahk., Sıdkı Muhammed Cemil Attâr, Beyrut 1994.
- Aynî, Bedruddîn, Ebû Muhammed Maḥmûd b. Ahmed, *'Umdetu'l-Kârî Şerhu Şaḥîhi'l-Buḥârî* (nşr.), I-XXV, Dâru İhyâ'it-Turâşî'l-'Arabî, Beyrût.

- _____, *Nuḥabü'l-Efkâr fî Tenkîhi Mebânî'l-Aḥbâr fî Şerhi Me'ânî'l-Âsâr* (nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm), I-XIX, 1429/2008.
- Beydâvî, Ebû Sa'îd Abdullâh b. Ömer el-Şîrâzî, *Tuhfetü'l-Ebrâr Şerhu Mesâbihi's-Sunne* (nşr. Nüreddîn Tâlib), I-III, Kuveyt 1433/2012.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüsevcirdî, *Şuabü'l-îmân, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye*, Beyrut, 1410, VII, 501.
- _____, *es-Sünenü'l-kübrâ* (thk. Ebû Abdillâh Abdusselâm), Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *Sahîh-i Buhârî*, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, s. 1-631 Haz. Sâlih b. Abdülazîz) Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000.
- Buladı, Kerim, Sekülerleşme Ya Da Dünyevileşme Anaforunda İnsan (Kârün Örneği), *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 3, Cilt 3, Sayı 2, Güz 2017.
- Çakan, İsmail Lütfî, *Hadis-Sünnet Üzerine Tartışmalar ve Değerlendirmeler*, M.Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015.
- Ali, Sünnete İttiba Konusunda Farklı Eğilimler, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c.13, Sayı: 1. 2000.
- Çınar, Bayram, İslam İnanç Ekollerinde "Emr-i Bi'l- Ma'ruf ve Nehyi Ani'l-Münker", *Van İlahiyat Dergisi*, 8/13, Aralık 2020.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahman b. Fadl, *Sünen-i Dârimî*, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, Haz. Sâlih b. Abdülazîz) Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000.
- Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, s. 1223-1608, Haz. Sâlih b. Abdülazîz) Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn* (nşr.), I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût.
- Hıdır, Özcan, *Hadis, Sünnet, Kültür İlişkisi*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2022.
- Hökekleli, Hayati, *Gösterişçi Dindarlık*, Dindarlık Olgusu Sempozyumu, Kurav Yayınları, Bursa 2016.
- İbn Abdilberr, Ebû 'Omer Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed b. Abdilberrel-Ḳurtubî, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Aşhâb* (nşr. 'Alî Muhammed el-Becâvî), I-IV, Dâru'l-Cîl, Beyrût 1413/1992, IV, 1953, s. 914.
- _____, *et-Temhîd li mâfi'l-Muvaṭṭa' mine'l-Me'ânîve'l-Esânîd* (nşr. Muştafâ b. Ahmed el-Alevî, Muhammed Abdulkebir el-Bekrî), I-XXIV, Vezâratu Umumi'l-Evḳâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, Mağrib 1387/1967.
- İbnu'l-Eşîr, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Cezerî, *Usdu'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe* (nşr. 'Âdil Ahmed er-Rufâ'î), I-VIII, Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-'Arabî, Beyrut 1996.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Mukaddime*, haz. Süleymân Uludağ, Dergâh Yay., 2. Baskı, I-II, İstanbul 1988.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed 'Abdumelik b. Hişâm el-Hîmyerî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye* (nşr. Muştafâ es-Saḳḳâv.dğr.), I-II, Mektebetu Muştafâ el-Bâbî'l-Halebî, Mısır 1375/1955.
- İbnu'l-Melek, Muhammed b. İzzuddîn Abdullaṭîf b. Abdul'azîz b. Emînuddîn b. Firiştâ er-Rûmî el-Kirmânî el-Hanefî, *Şerhu Mesâbihi's-Sunne* (nşr. Nureddîn Tâlib vd.), I-VI, 1433/2012.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülhalim, *el-Hisbe*, thk. Salih Osman el-Lihâm, ed-Dâru'l-Osmaniyye, Dâr-u İbn Hazm, Beyrût.

- İbn Hâzım, Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed el-Endelusî, *el-Fa'sl fi'l-Milel ve'l-'Ehvâ'i ve'n-Nihal* (nşr.), I-V, Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire.
- İbni Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekir, *et-Turuku'l-Hükmiyyefi's Siyâseti's-şer'iyye*, thk. Nâyif b. Ahmed el-Hamed, Mekke, Dâru Âlemu'l-Fevaid, 1428.
- İbn Qurkûl, Ebû İshâk İbrâhîm b. Yûsuf b. İbrâhîm el-Vehrânî el-Hamzî, *Me'tâli'u'l-Envâr 'alâ Şihâhi'l-Âsâr*, I-VI, 1433/2012.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen* (nşr. Şu 'ayb el-'Arna'ût, 'Âdil Murşid, Muhammed Kâmil Karabelli, 'Abdulla'if Harezûllâh), I-V, Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 2009.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab*, Daru Sadr, Beyrut 1990/1410.
- İbnu'l-Mulâkkin, Ebû Haf's Ömer b. 'Alî b. Ahmed el-Mısrî, *et-Tavdîh li Şerhi'l-Câmi 'i's-Sahîh*, I-XXXVI, Dimeşk, 1429/2008.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ* (nşr. Muhammed Abdulkâdir A'tâ), I-VIII, Beyrût, 1410/1990.
- Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.
- Kadı Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî, *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, thk. Abdülkerîm Osman, 3. Baskı, Mektebetü Vehbe, Kahire, 1416/1996.
- Kâtib Çelebi, Mustafâ b. Abdullâh Hâcî Halîfe, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmî'l-Kutubi'l-Funûn*, I-VI, Mektebetu'l-Muşennâ, Bağdad 1941.
- Karacelil, Süleyman, *Büyük Tehlike: Dünyevileşme*, Nesil yayınları, İstanbul 2008.
- Kastallânî, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed, *İrşâdü's-sârîli şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Matbaatü'l-Mîrî, Mısır, 1323.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseler Tarihi*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1999.
- Kur'tubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî, *el-Câmi ' li-Âhkâmî'l-Kur'an* (nşr. Hişâm Semîr el-Buhârî), Dâru 'Âlemi'l-Kutub, Riyad 1423/2003.
- Marshall G. S. Hudgson, *İslâm'ın Serüveni*, çev. İzzet Akyol İstanbul: Yenişafak Yayınları, 1995.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtu Ehli's-Sunne* (nşr. MecdîBâsellûm), I-X, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1426/2005.
- Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *Şerhu'l-câmi 'i's-sağîrminehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr*, (nşr. Ahmed Abdüsselâm), I-VI, Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, Beyrut 1422/2001.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîh-i Müslim*, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, s. 673-1202 Haz. Sâlih b. Abdülazîz) Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *Sünen-i Nesâî*, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, s. 2087-2453, Haz. Sâlih b. Abdülazîz) Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000.
- Özdenören, Rasim, "Dünyevileşme üzerine soruşturma" *Eskiyeni Dergisi*, sayı,13 Yıl, 2009.
- Polater Kadir, Kur'an Açısından Hürriyetler ve Marufu Emretme Prensibi, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl 9, Sayı, 25, Güz 2005.
- Salebî, Ebu İshak Ahmed, *el-Keşfve'l-Beyan*, tahk: Ebû Muhammed b. Âşûr, Beyrût: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 2002.
- San'ânî, Muhammed b. İsmâîl (2011). *Subulu's-Selâm Şerh-u Buluği'l-Merâm Min Cem'i Edilleti'l-Ahkâm* I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut.

- Sarıçam, İbrahim-Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006.
- Şahinalp, Hacer, Değişim Ve Dönüşümün Dinamiği Olarak Emir Bi'l-Ma'Rûf Nehiy 'Ani'l-Münker, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 26, Sayı 44, Temmuz-Aralık 2020.
- Taberi, Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Müessesetü'r-Risale, 2000.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Suleymân b. Aḥmed b. Eyyûbeş-Şâmî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, (thk. HamdîAbdulmecîd es-Selefi), Dâru İhyâi'tTürâsi'l-Arabî, y.y., 2002.
- Tan, Zeki, *Temel İslam Kaynaklarında Ahlak ve İnşa*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul, 2022.
- Tekin, H. Vicdan, Aileyi de Toplumunu da "Dini"leştiren Dünyevileşme, *Eskiyeni Dergisi*, Sayı 13, İlkbahar 2009.
- Tîbî, Ebû Muhammed Huseyn b. Abdullâh (ö. 743/1343), *Şerhu't-Tîbî alâ Mişkâti'l-Meşâbih* (nşr. Abdülhâmîd Hindâvî), I-XIII, 1417/1997.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî, *Sünen-i Tirmizî* (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, s. 1629-2061, Haz. Sâlih b. Abdülazîz) Dâru's-Selâm, Arabistan, 2000.
- Vâhidî, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Aḥmed b. Muhammed b. Alîen-Nîsâbü'rî, *Esbâbu'n-Nuzûl* (nşr. 'İsâm b. Abdîlmuḥsinel-Ḥumeydân), Dâru'l-İslâh, 1412/1992.
- Yiğit, Sema, El-Emru Bi'l-Ma'rûf Ve'n-Nehyü Ani'l-Münker Âyetlerinin Kronolojik (Nüzûl Zamanı ve Nüzûl Sebepleri Yönünden) İncelemesi, *Diyanet İlmî Dergi* 58, 2022.
- Yumni, Sezen, *İslam'ın Sosyolojik Yorumu*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî, *Tâcu'l-Arûsmin Cevâhiri'l-Gâmûs*, Matbaatu Hukumeti Kuveyt, Kuveyt, 1977.